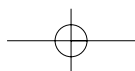
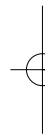
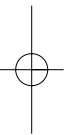
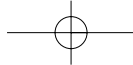

duizend jaar weer, wind en water in de lage landen

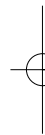
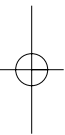

Deze uitgave verschijnt dankzij een subsidie van de E.U. onder nr. EV4C-0083-NL.

Eerste druk: juli 1998

Tweede druk: januari 2006

Illustraties: Studio KNMI, De Bilt en Jan Buisman, Den Haag

Typografie: Text & Image

Omslagontwerp: G.J. Campagne

Foto's omslag: fotografie george burggraaff bfn

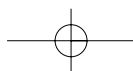
ISBN deel 3 90 5194 142 0

ISBN volledige werk 90 5194 136 6

© 1998 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without previous written permission from the publishers.

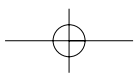
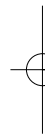
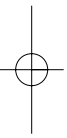
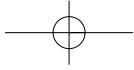
J. BUISMAN
(historisch geograaf)

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Onder redactie van A.F.V. van Engelen, KNMI

Deel 3: 1450 – 1575

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

Inhoud

Woord vooraf 7

BESCHRIJVINGEN VAN DE WEERSGESTELDHEID 13

Enkele bijzondere onderwerpen, verspreid in de tekst

1449/50	Een laat-Middeleeuwse huishouding	14
1450/51	De aarde is niet het middelpunt van de kosmos	23
1451/52	De laat-Middeleeuwse keuken; eetcultuur; etc.	28
1454/55	Technische sensatie ordent het leven	47
1456/57	Het gedroomde koninkrijk der Lage Landen	56
1457/58	Een mager varken droomt van eikels	61
1464/65	Eerste informatie-revolutie	90
1465/66	Sociale tegenstellingen nemen toe	96
1469/70	Opkomst van 's-Gravenhage	115
	Mijnen, metalen en macht	117
	Vroeg-kapitalistische expansie versus milieu	118
1472/73	Handelsstad Brugge laat bloeitijd achter zich	135
1476/77	Paleontologische vondst	151
1477/78	Verzilting Zuiderzee en IJ zet door	154
1484/85	Waal voert steeds meer water af ten koste van Rijn en IJssel	179
1488/89	Naast overvloed ook sterfte en leegstand	190
1494/95	Aangeklaagd wegens moedermoord	222
1495/96	Napolitaanse schurft	229
1497/98	Den Haag heeft problemen met vuilnis en pishuizen	241
1503/04	Loflied op de boer	268
1505/06	De Hondsbosse Zeewering	278
1506/07	Boekweit en veenbranden	281
1507/08	Succesvolle weerboeken	285
1508/09	De waterwolf, die Haarlemmermeer heet	292
1514/15	Vuurwapens bij de jacht verboden	321
1515/16	Tweeduizend jaar veranderend landschap	328
1516/17	Nederlanders zijn eerlijk als goud	338
1519/20	Riet of pannen?	352
1520/21	In Duitsland is de geest uit de fles	353
1521/22	Boeren als weervoorspellers	363
1522/23	Het einde van de wereld lijkt nu wel op handen	371
1528/29	Kooplieden op de vlucht voor Engelse zweetziekte	397
1537/38	Zonderlinge, nooit eerder geziene aardwolven	456
1543/44	Geestelijk ABC	491
1544/45	Tranende ogen, beklemd borst en slapeloze nachten	495
1547/48	De Nederlanden bestuurlijk op eigen benen	511

1555/56	Het dilemma 'groei of groen' is actueler dan ooit	551
1556/57	Velen verhangen zich vanwege de honger en de pest	561
	De kastanje doet zijn intrede	562
1560/61	Mertinisten, calvinisten en papisten slijpen hun messen	579
1564/65	Het vriest een ton ijs	607
1569/70	Rienck Hemmema en zijn Rekenboek	641
1571/72	Andere godsdienst, andere levenswijze	670
1572/73	Plotseling is er een heldere ster, groter dan Jupiter	676
1574/75	Nieuwe kalender	701

BIJLAGEN 703

Bijlage 1.	Vast ijs in de Rijn	705
Bijlage 2.	Zuiderzee met vast ijs bedekt	706
Bijlage 3.	Overstromingen in de Alblasserwaard	706
Bijlage 4.	Hoogwaters in de Maas	707
Bijlage 5.	Strandingen van bijzondere zeedieren	709
Bijlage 6.	Zichtbaar worden van de Brittenburg	711
Bijlage 7.	Scheepsrampen	711
Bijlage 8.	Bodenmeer geheel dichtgevroren	713
Bijlage 9.	Bevriezen van de Lagune van Venetië	713
Bijlage 10.	Fenologische kalender	714
Bijlage 11.	Begin wijnoogst in Bourgondië e.a.	714
Bijlage 12.	Groei-(jaar)ringenreeks	718
Bijlage 13.	Belangrijke zonsverduisteringen	718
Bijlage 14.	Astronomische verschijnselen	719
Bijlage 15.	Aardbevingen	724

SAMENVATTINGEN 725

Conclusies	737
------------	-----

STATISTISCH OVERZICHT 741

VOORNAAMSTE BRONNEN 749

Bronnen tweede helft 15de eeuw	751
Bronnen eerste helft 16de eeuw	759
Bronnen derde kwart 16de eeuw	768
Diverse compilaties/overzichtswerken	775
Algemene historische werken	778

Topografische index op de beschrijvingen	781
--	-----

Enkele woorden vooraf

1. Deel 1 van 'Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen' begint met een uitgebreide inleiding (bronnen, bronnenkritiek, chronologie, statistische verwerking, etc.), maar bij de latere delen val ik met de deur in huis; na enkele inleidende bladzijden begin ik meteen met de beschrijvingen en wel steeds in chronologische volgorde. Ieder deel wordt besloten met bijlagen, samenvattingen, statistische overzichten, bronvermeldingen en een register. Daar er vraag blijkt te zijn naar bijlagen over scheepsrampen en strandingen van bijzondere zeedieren, waarbij er tevens vaak een link is met het weer, zijn deze aan de lijst toegevoegd. Het bespaart de lezer veel zoekwerk.

Naar inhoud en aanpak was deze reeks boeken (gestart in 1995) iets nieuws en ik had bij deel 1 het bekende gevoel van de sprong in het duister. Des te meer verheug ik mij over de gunstige recensies. Deel 1 is nu (anno 1998) aan zijn 4de druk toe en deel 2 aan de tweede. Aanleiding om veel aan de 'formule' te veranderen is er dus niet.

2. Niet zelden wordt gevraagd naar de motieven bij de keuze van de buitenlandse locaties. Veel materiaal is, behalve uit de Lage Landen, afkomstig uit Engeland, het noorden van Frankrijk, het Rijngebied en het noorden van Duitsland. Dat ligt voor de hand. Het weer houdt nu eenmaal niet op bij Oldenzaal en Poperinge, schreef ik in deel 1; het vertoont in een groot gebied een zekere samenhang. Zelfs uit enkele losse gegevens uit verschillende delen van West-Europa kan de meteoroloog belangrijke conclusies trekken over de luchtcirculatie in een groot gebied.

Bij wat hier volgt, dienen we het onderscheid in het oog te houden tussen luchtstromingen en waterstromen (rivieren) en verder tussen 'weer' en de gevolgen van het weer. Streng vorst in Engeland impliceert meestal eenzelfde weertype in de Lage Landen, doch winterweer in Duitsland hoeft nog niet te betekenen, dat ook de Lage Landen in de kou zitten. Zacht winterweer in Midden-Europa gaat zelden of nooit samen met streng winterweer in onze landen, maar deze 'regel' mogen we weer niet op de Britse eilanden toepassen. Warm en droog zomerweer in Engeland daarentegen zal vrij zeker ook in de Nederlanden zijn sporen achterlaten.

De Lage Landen liggen in de stroomgebieden van Eems, Rijn, Maas en Schelde. Wat zich daar afspeelt (ijs en sneeuw, droogte, wekenlange regenval) werkt via de rivieren door tot in onze streken. Hoog water in de Moezel, de Aare (Zwitserland) en zelfs in de Pegnitz (waar Nürnberg aan ligt), beïnvloedt binnen één tot twee weken het gedrag van de rivieren in ons land. Het kan zelfs tot overstromingen komen. Doch voor de Theems, Seine of Weser geldt dit niet. Toch is het goed om de weersgesteldheid te kennen in de gebieden waar deze rivieren doorheen stromen, maar de relatie is een andere. Nu ligt de nadruk niet meer op het gedrag van de rivier, maar op de weersgesteldheid die daarvan de oorzaak is. Staan genoemde rivieren langdurig laag, dan wijst dit op een droogteperiode en het is best mogelijk, dat ook de Lage Landen daar niet aan zijn ontsnapt. Doch dergelijke overwegingen gelden weer niet voor rivieren in bijvoorbeeld Oostenrijk, Denemarken of Zuid-Frankrijk.

Rampen, ook dieper in Europa, worden vermeld, ook als ze niet direct ons weer beïnvloeden, maar wel onderwerp van gesprek zijn. Een interessant criterium daarbij is het verschijnen van één of meer pamfletten. (Denk aan de hausse aan pamfletten in de 16de eeuw, tussen de uitvinding van de boekdrukkunst en de komst van de 'echte' krant!)

3. Bij tijd en wijle stuit de lezer op passages over onderwerpen die op het eerste gezicht wat los lijken te staan van 'weer, wind en water'. Meestal is dat schijn. Het dagelijks leven van de 15de- en 16de-eeuwers is (veel meer dan het onze) door-drenkt van 'weer'. Daardoor vormen gegevens over de weersgesteldheid een voortreffelijke ingang tot het leven van alle dag en tot het 'nieuws-van-om-de-hoek'.

De chronologische beschrijvingen van de weersgesteldheid van seizoen tot seizoen en van jaar tot jaar geven mij niet alleen de gelegenheid om allerlei causale verbanden (ramp/herstel, regenperiode-misooogst-hongersnood, etc.) te leggen, maar ook sta ik voortdurend als vanzelf midden tussen de 'gewone mensen': hun ellende door kou en sneeuw, door langdurige regenval of abnormale droogte, waardoor de oogst in gevaar komt, de schade door bliksem en windstoten, de lente-hagel of -nachtvorst die de hoop op een mooi fruit- en wijnjaar de bodem inslaat, het gebrek aan groenten (bij winterweer, te veel regen of droogte), aan verse vis (bij hitte), de schaarste aan graan (brood) bij vorst of windstilte (als de molens niet kunnen malen) en last but not least hun angst voor een verkoudheidsgolf, voor malaria, voor de opnieuw de kop opstekende pest of voor de Engelse zweetziekte. En vergeten we niet de verre reis of de krijgstoet die men begint zodra er in de lente vers gras is voor de paarden, de veldslag die in de war loopt bij regen (als de lonten doven) of kou (als de huurlingen weigeren te vechten) en de verrassende overval op de stad door (over) de droge of bevroren grachten.

In de tweede helft van de 16de eeuw krijgt de geschiedenis een turbulent verloop: de 'Tachtigjarige Oorlog'. Ten behoeve van de lezer, die het (heel begrijpelijk!) allemaal niet meer zo helder voor ogen staat, voeg ik hier en daar een historische passage in. Hoe zou ik zinnig over bijvoorbeeld de komst van Alva, de slagen bij Heiligerlee en Jemgum of de verrassing van Den Briel kunnen schrijven (steeds speelde daarbij het weer een rol!), zonder een minimum aan historische basiskennis? De gegevens over de weersomstandigheden, die vaak gekoppeld zijn aan bijzondere historische evenementen of processen, zouden immers volledig in de lucht komen te hangen.

De 16de eeuw is een eeuw om in te verdwalen en vooral het beschrijven van de kwart-eeuw 1551-1575, als enerzijds erg veel bronnen beschikbaar komen, maar anderzijds weersgesteldheid, politieke en godsdienstige troebelen, krijgstoeten (Alva, Oranje!) en belegeringen (Haarlem, Leiden!) haast onnavolgbaar door elkaar gaan lopen, was geen sinecure. (Pas in 12de versie vond ik mijn tekst acceptabel.)

4. Herhaaldelijk komen in mijn bronnen problemen van ecologische aard naar voren. Aantasting van het landschap (door ontbossing, overbeweiding, bodemerrosie, etc.) en lucht- en watervervuiling zijn al in de 13de eeuw plaatselijk ernstig en dat wordt er in de 15de en 16de eeuw niet beter op, integendeel. (De 14de eeuw is een periode van herstel.) Vanaf het einde van de 15de eeuw tobben miljoenen Europeanen in toenemende mate met een beklemd borst en lijden ze wekenlang aan zere ogen en hoofdpijn. Dat gebeurt vooral in droge winters en zomers en bij oostelijke

winden. Honderden mijnwerkers en arbeiders in de smeltovens en metaalverwerking lopen gevreesde beroepsziekten op zoals stoflongen en astma. Benauwende dagen en weken, zoals de Indonesiërs anno 1997 beleefden, waren kennelijk ook onze voorouders niet vreemd.

Ook de enorme landschappelijke schade, niet alleen door gedateerde stormvloed en rivieroverstromingen, maar ook als gevolg van minder spectaculaire, veeljarige processen heeft vaak een antropogene (menselijke) oorzaak. Twee conclusies lijken onontkoombaar: aantasting en verwoesting van onze natuurlijke omgeving, maar ook de tegenmaatregelen, zijn zo oud als de wereld. Maar in de meeste gevallen is de mens pas bereid om corrigerende maatregelen te nemen (lees: offers te brengen) als hij direct schade ondervindt of als zijn leven wordt bedreigd. De wereld is overdekt met ontelbare, zij het gedempte, putjes. Op de bodem ligt een kalf: verdronken!

5. Bijna wekelijks weten de media te melden, dat ergens 'middeleeuwse toestanden' heersen of dat we niet terug moeten naar de Middeleeuwen. Natuurlijk, de Middeleeuwen waren heel anders dan onze tijd en men was technisch op geen stukken na zo ver als wij. Maar is dat het enige aspect? De laatste dertig jaar zien we een zekere rehabilitatie van de Middeleeuwen, waarbij we deze evenmin moeten idealiseren. Maar spreken over de Middeleeuwen in termen van 'primitief' en 'barbaars' is achterhaald en we dienen dat te vermijden. Het is een relict uit de 16de en 17de eeuw, toen velen met diepe minachting terugkeken op de middeleeuwers die in een platte aarde zouden hebben geloofd en massaal heksen op de brandstapel wierpen. Beide beweringen (en er is nog heel wat aan toe te voegen!) zijn onjuist. Het lijkt mij waarschijnlijker dat iedere eeuw, ook de onze, zijn primitieve en barbaarse kanten heeft en dat wij tegenover de Middeleeuwen weinig recht van spreken hebben.

6. In de periode vóór 1300 zijn we zo karig van bronnen voorzien, dat we met een gerust hart haast alles kunnen noteren wat we vinden. Na de uitvinding van de boekdrukkunst (circa 1450) en de groeiende volksoontwikkeling neemt het aantal bronnen spoorloos toe en al voor het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog worden we bedolven onder een lawine van gegevens. Behalve geestelijken en diplomaten beginnen nu ook burgers en zelfs een enkele boer dagboeken te schrijven en notities te maken. Vanaf de 15de eeuw moeten we alle zeilen bijzetten om niet in een oceaan van feiten te verdrinken en vooral na 1550 wordt het zaak het hoofd koel en boven water te houden. Een weg zoeken in een oerwoud van details is moeilijk en tijdrovend. Het weinige (of: alles) wat je vindt opnemen is veel gemakkelijker dan uit een feitenbrij selecteren. Wat laat je weg? Kleine oorzaken hebben soms grote gevolgen. Zo mag je niet de spreekwoordelijke vlinder op de Filippijnen veronachtzamen, die door met zijn vleugel te klapperen een tropische orkaan veroorzaakt in het Caribisch gebied.

7. Van essentieel belang is de bronnenkritiek, waarover ik al schreef in de Inleiding van deel 1. Steeds dreigen twee klippen: goedgelovigheid en hyperkritiek. In het eerste geval schrijf je alles op, in het tweede (bijna) niets. Het eerste euvel komt verreweg het meeste voor; veel oudere compilatiewerken (winters, stormvloed, aard-

bevingen, wijnjaren, etc.) zijn daarvan de slechte voorbeelden. Wie alles noteert wat gedrukt staat, stapelt fout op fout. Maar wie alleen zaken selecteert die van betrouwbare ooggetuigen afkomstig zijn, krijgt maar weinig op papier. Er is dan ook niets op tegen om serieuze, latere schrijvers, die gedegen onderzoek hebben verricht (Gottschalk, Alexandre, etc.) te raadplegen. We zouden weinig opschieten als we steeds weer het wiel zouden moeten uitvinden en ieder onderzoek over zouden gaan doen.

8. Naar mijn mening besteden veel (economische) historici te weinig aandacht aan ecologische problemen in het verleden en aan de ingrijpende gevolgen van weer en klimaat. Daarbij valt te denken aan de vaak enorme schade door rivieroverstromingen (bodemerosie, bruggen, watermolens), stormvloed, extreme kou en aan langdurige anomalieën als maandenlange regenval of droogte met langdurig hoog oppervlaktewater of uitgedroogde rivieren. Ook klimaatveranderingen, blijkend uit de verschuiving van wijn-, boom- en sneeuwgrens (beter of moeilijker begaanbaar worden van Alpenpassen), uit de mate van bevaarbaarheid van de Noord-Atlantische Oceaan (ijs, stormen), komen vaak slechts terloops of helemaal niet voor het voetlicht, terwijl de gevolgen op langere termijn ingrijpend kunnen zijn. Gelukkig is er de laatste jaren een kentering en neemt de belangstelling voor deze materie onmiskenbaar toe.

9. Een kleine vrij willekeurige greep uit de 'hot items' in dit derde deel: het sneuvelen van Karel de Stoute in een sneeuwstorm (1477); de hete, droge zomers van 1473 en 1540 met hun rampzalige gevolgen; de bloedrode zonnen en stinkende mist (luchtvervuiling); de zandstorm van juli 1567; het Brusselse sneeuwpoppenfestival in 1511; de siberische koudegolf van 1564/65; een reeks catastrofale stormvloed met onder meer de ondergang van Reimerswaal; het hongerjaar 1565; de Beeldenstorm in de aan regenbuien zo rijke zomer van 1566; het beleg van Haarlem bij bar winterweer; de supernova van 1573; de omvangrijke inundaties in Holland door stormvloed en oorlog; de vele aardbevingen; de komeetverschijningen; de strandingen van pot- en vinvissen; de pest- en hongerjaar.

10. Het is de attente lezer ongetwijfeld opgevallen, dat de delen 1 en 2 nauwelijks afbeeldingen bevatten van 'weer' en de gevolgen er van, zoals stormvloed, schipbreuken en sommige branden. Ze zijn er niet. Pas de gravure, de boekdrukkunst (circa 1450) en een grotere belangstelling voor de natuur zorgen voor een doorbraak. Dan verschijnen de eerste gravures van hagel, sneeuw, onweer en dergelijke. Maar nog wel de gehele 16de eeuw blijven dergelijke afbeeldingen schaars. Daarom zoek ik naar alternatieven. Ik vind die in het dagelijkse leven van boeren en burgers, in krijgsverrichtingen, het landschap, etc. Als een absolute noodzaak beschouw ik een aantal tekst-aanvullende en -vervangende kaarten. De stormvloedkaartjes ontleen ik, zij het met wijzigingen en aanvullingen, aan het standaardwerk van Dr. M.K. Elisabeth Gottschalk bij wie ik in het Amsterdam van de jaren zestig het vak leerde.

11. Een woord van dank allereerst aan mijn collega's van het KNMI in De Bilt, met name: Drs. Aryan van Engelen, Ing. Rudmer Jilderda, Henk van Oel en Harry

Geurts, verder Drs. Paul Moors (Nijmegen), die veel gegevens leverde en het overzicht van de bronnen samenstelde, Ing. Folkert IJnsen (Stiens), van wie ik veel steun had bij de statistische verwerking, Rinolva Allée (Den Haag), Pavla Marková (Amsterdam, Prélouč/Tsjechië), Ton Lindemann (Maarsse), Dr. Esther Jansma (RING/ROB), Wim Terlouw (Heemstede), Bernard van Bossum (Den Haag), Mr. Hans van der Wiel (Rotterdam), Dr. Hans Smit (Den Haag), Piet Steenbakker Morlylion Loijzen (Gouda) en Drs. G.J.H. Krosenbrink (Corle bij Winterswijk).

In het bijzonder wil ik bedanken de heer Jaap Kwakkel, grafisch vormgever aan het KNMI. Zorgvuldig en met veel geduld heeft hij mijn vele en soms lastige wensen weer in mooie en duidelijke kaarten en andere afbeeldingen weten om te zetten.

Er is geen beginnen aan het personeel aan vele instituten, archieven en bibliotheken te bedanken, maar ik moet een uitzondering maken voor de medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Al ruim veertig jaar is de KB voor mij een onuitputtelijke bron.

Erkentelijk ben ik ook de velen, van wie ik – gemiddeld enkele keren per week – interessante opmerkingen en vragen ontvang. Ik houd mij aanbevolen! Adres: KNMI, Klimatologische Dienst, Postbus 201, 3730 AE De Bilt. Wel graag met nauwkeurige vermelding van de – liefst – contemporaine bron.

Den Haag/Bingen a. Rh.,
Kerstmis 1997

Drs. Jan Buisman

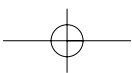
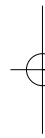
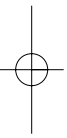
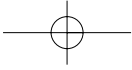
Bij de tweede druk:

Het is verheugend dat na de vele herdrukken van de delen 1 en 2 nu ook een nieuwe druk van deel 3 nodig is. Daarbij zijn enige wijzigingen natuurlijk onvermijdelijk; je ontdekt een tikfout, een onduidelijke zin, ook kan er een aanvulling nodig zijn, etc. Enkele belangrijke correcties betreffen het karakter van een winter of zomer en ook trof ik een paar keer een discrepantie aan tussen de tekst, de opschriften en de statistiek. Deze zijn uiteraard gecorrigeerd.

Het register is bijgewerkt. Ik bedank degenen die de moeite namen mij attent te maken op een onjuistheid of een manco en houd mij voor kritische opmerkingen aanbevolen.

december 2005

jb

1449-1450

winter: vrij zacht

zomer: normaal

ONSTUIMIG OKTOBERWEER

In de tweede oktober-decade van 1449 is 't erg onstuimig, op de 12de rijdt ene Elbert van *Geldern* naar *Neder-Elten* waar hij de volgende dag naar *Wehl* bij *Doe-tinchem* wordt ontboden. Omdat hij 'om onweders wil' niet de *Rijn* kan oversteken, is hij vier dagen van huis.¹

Op dinsdag 14 en woensdag 15 oktober raast er aan de kusten van *Noord-Duitsland* een zware noorder- en noordoosterstorm. De schade is groot, te *Lübeck* gaat door het hoge water veel zout in de pakhuizen langs de *Trave* verloren en in *Stralsund* botsen schepen tegen elkaar of lopen op de kust. Veel woningen staan vol zee-water. Verder oostelijk, voor de monding van de *Weichsel*, vergaan wel zestig schepen, waarbij honderden mensen om het leven komen. Algemeen vindt men de storm 'vnbegriplick'.²

Mogelijk correleert het onstuimige oktoberweer met het volgende. In 1449 (nadere datering is onbekend) woedt er een hevige storm, waarbij een stormvloed in *Zuid-west-Nederland* een aantal dijkbreuken doet ontstaan, onder meer op het thans verdwenen eiland *Wulpen* en op het toenmalige eilandje *Biervliet*, beide in de monding van de *Schelde*. Waarschijnlijk wordt er ook op *Walcheren* en *Zuid-Beveland* en in *Holland* schade aangericht.³

WINTER 1449-1450 IS OVERWEGEND ZACHT

De winter is volgens Thomas a Kempis, kloosterling op de Agnietenberg te *Zwolle*, erg zacht, met slechts enkele keren vorst, een fragiel laagje ijs en een koude wind.⁴ Op zondag Prisca, 18 januari, koopt het stadsbestuur van *Arnhem* eiken planken om de kraan af te dekken, tijdens de overbrenging stormt het.⁵

In het *Oostzegebied* wordt de scheepvaart deze winter niet door ijs belemmerd.⁶ In *Londen* is er op 25 februari sprake van regen en wind.⁷

Op 6 maart zijn *Waal* en *Maas* in de omgeving van *Nijmegen* hoog, ook is er veel wind.⁸

ZOMER WAARSCHIJNLIJK NIET EXTREEM

Over de zomer weten we alleen een paar spectaculaire voorvallen.

Op St.-Urbanus, 25 mei 1450, rond 5 uur na de middag barst er te *Metz* een hevig onweer los. Terwijl de pastoor van de St.-Vitus met enige jongeren van zijn parochie de klokken aan het luiden is, slaat de bliksem in de kerk. De pastoor wordt op de grond geworpen en vertelt bij het overeind komen dat hij een 'gros moncel de feu', een grote brok vuur zag. Er is nogal wat schade.⁹

NOODWEER BOVEN HENEGOUWEN EN HET MAAS-SAMBRE-GEBIED

Van Adriaan van Oudenbosch, Benedictijner monnik in het klooster van St.-Laurent te *Luik*, vernemen we, dat op 15 juli noodweer met bliksem, donder en hagel grote schade veroorzaakt in het graafschap *Namen* en rond *Meeffe* in de *Haspengouw* ten noordwesten van het stadje *Hoei*. Volgens de Benedictijner monnik Cor-

nelis Zandvliet (†na 1461) in het klooster St.-Jacques, eveneens te *Luik*, is de bui uit het zuiden (van de kant van *Henegouwen* en *Waals-Brabant*) gekomen en heeft behalve bijna het gehele graafschap *Namen* en het *Sambre-gebied*, ook de *Haspengouw* getroffen tot aan de rivier de *Jeker*. De windstoten vernielen veel fruit.¹⁰ Ook in *Gangelt* bij *Sittard* wordt in juli hevig onweer gemeld, waarbij veel regen valt en waarbij de gewassen grote averij oplopen.¹¹ Op 12 augustus wordt door de rentmeester van *Buren* ene Jan de Leydecker betaald voor het 'stoppen' van het slot met 700 leien die kapot zijn gewaaid.¹² In *Ierland* klaagt men over veel verlies van vee door het slechte weer (buien).¹³ Te *Lübeck* heerst in 1450 de pest.¹⁴

De oogsten zijn waarschijnlijk goed, want in *Dortmund* is begin 1451 tarwe en rogge goedkoop. Ook heeft men veel 'eckerens und bokes', eikels en beukenootjes, varkensvoer.¹⁵ De wijnoogst begint te *Dijon* in *Bourgondië* op 16 september, Juliaanse kalender.¹⁶

GROTE BRANDEN IN NOORDWIJK EN REIMERSWAAL

In het zomerhalfjaar wordt men opgeschrikt door twee enorme branden. In april gaat het dorp *Noordwijk* voor een groot deel in vlammen op. De ernst van de brand blijkt wel uit het gegeven dat Philips van Bourgondië de bewoners voor elf jaar kwijtschelding van belasting verleent. In 1458 blijkt de parochiekerk van St.-Jeroen weer opgebouwd te zijn.¹⁷ Eveneens in het jaar 1450 woedt er een grote brand te *Reimerswaal*, 32 zoutketen worden verwoest.¹⁸

EEN LAAT-MIDDELEEUWSE HUISHOUDING

Op het eind van de 14de eeuw (circa 1393) trouwt een oudere man in *Parijs* met een meisje van 15. Niet zo bijzonder in de Middeleeuwen: 15 jaar is de huwbare leeftijd en zij is wees uit een andere provincie. Wél bijzonder is, dat hij een 'boek' voor haar schrijft, dat nog jaren later veelvuldig geraadpleegd zal worden. Hij blijft anoniem en we noemen hem, daar hij tot de haute bourgeoisie behoort en een huis

in de stad en een landgoed bezit, de 'Ménagier de Paris'. Zijn vrouw, die gek is op viooltjes en rozen, graag bloemenkransen vlecht en die van zingen en dansen houdt, zal nu kennis maken met de harde, dagelijkse realiteit.

'Lieve zuster, je bent nog maar vijftien,' zo begint hij, en hij vervolgt, dat ze over niet al te lange tijd een jonge, onervaren weduwe zal zijn. Ze moet dan een nieuwe man zoeken en zal waarschijnlijk kinderen krijgen. Hoe zal dat gaan? Heeft zij hem zelf niet, kort na hun huwelijk (in

Nog wat op smaak maken? De middeleeuwse keuken verschilt sterk van de onze, maar er zijn ook overeenkomsten! Zie deel 2, 408.

bed) om advies gevraagd? Nu biedt hij haar een boek aan, waarvan ook haar kinderen nog kunnen profiteren. Ze wordt bovendien bijgestaan door de begijn Agnes als gezelschapsdame en door meester Jehan als huis- en hofmeester. In zijn boek ontpopt onze Ménagier zich als iemand met kennis van zaken op velerlei gebied en met een groot verantwoordelijkheidsgevoel.

Waarover schrijft hij? Daar staan we van te kijken! Over de omgang tussen man en vrouw, de huishouding en het dagelijks leven, de omgang met personeel, etc. laat hij nauwelijks iets onbesproken: hoe kleeft je je, hoe loop je als vrouw op straat (hoofd rechtop, oogleden neergeslagen zonder er mee te trillen, geen nieuwsgierige blikken naar links of rechts), hoe verzorg je de moestuin, hoe maak je een lekker drankje voor een zieke, wat doe je bij onverwacht bezoek, hoe konfijt je sinaasappels en hoe organiseer je een feestmaal? Hij voegt zelfs een aantal recepten toe en besluit met praktische aanwijzingen, zoals voor het maken van blauwe inkt en het prepareren van zand voor zandlopers. Het deel over spelletjes en amusante reken-sommetjes is onvoltooid. Kortom: we kunnen ons geen rijkere bron met informatie over het leven van de burgers in een laat-middeleeuwse stad voorstellen.

De Ménagier kent drie categorieën personeel: de dag- en seizoenwerkers (draggers, kruiers, arbeiders in de wijnoogst en kuipers), degenen die op stukwerk worden aangenomen zoals bontwerkers, kleer- en schoenmakers en ten derde de gewone bedienden, die op jaarbasis werken en in het huis van hun meester en meesteres wonen. Neem geen luie, arrogante, brutale of veeleisende typen. Vraag naar de antecedenten. Men kan ook gebruik maken van zogenaamde recommanderesses, vrouwen die een uitzendbureau runnen. Eis orde onder het personeel, maar geef ze goed te eten en te drinken, de beste drank is licht bier. 's Avonds mogen ze het zich bij de warme haard gemakkelijk maken.

Iedere week moet je wijn, verjus (druivensap) en azijn inspecteren en af en toe de voorraden graan, olie, noten, erwten, bonen, etc. Sluit 's avonds het huis goed af en controleer of de dieren genoeg voer hebben en of de vuurhaarden zijn gedooft. Heeft ieder personeelslid een kaars op voldoende afstand van het bed? Ze dienen die wegens het brandgevaar uit te blazen of met de hand te doven en beslist niet met hun hemd.

Dan nog wat over de meiden van 15 tot 20! Op die leeftijd zijn ze vaak een beetje gek en ze hebben nog maar weinig van de wereld gezien. Laat ze – aldus de Ménagier aan zijn vrouw – in een vertrek naast het jouwe slapen en geef hun geen kamer met een laag raam dat op de straat uitkijkt.

HOE BESTRIJDEN WE VLOOIEN, VLIEGEN EN STEEKMUGGEN?

Interessant is wat hij schrijft over de bestrijding van insecten. Niet alleen bij de boeren, ook in de stad zijn veel dieren: paarden, koeien, varkens, schapen en geiten, pluimvee, honden en katten, vogels. Mensen en dieren leven onder één dak, dicht op elkaar en menig lastig insect gaat vlot van dier op mens over. In warme zomers kan de hinder door vlooien, muskieten en vliegen gemakkelijk escaleren tot een echte plaag, waarbij veel mensen de wanhoop nabij zijn. Men zegt wel dat de vrouw haar man geen groter plezier kan doen dan met een niet-lekkend dak, een warme, niet-rokende haard en een bed zonder vlooien.

Zorg er 's zomers voor, dat er in je kamer of in je bed geen vlooien zitten, wat je op zes manieren kunt bereiken, zoals ik heb horen beweren. Veel mensen zeg-

gen dat wanneer men bladeren van de els in de kamer strooit, de vlooiën daarop blijven zitten. Ook heb ik horen zeggen, dat als men 's nachts in de kamer een of enkele met vogellijm of terpentijn bestreken planken neerlegt met een brandende kaars er op, de vlooiën daarop af zullen komen en er aan zullen plakken. Ik heb een ander middel uitgeprobeerd en het helpt: neem een lap ruw laken en spreidt die in de kamer over je bed uit. Alle vlooiën, die er op springen, zullen erin verstrikt raken, zodat je ze met lap en al weg kunt dragen waarheen je maar wilt. Schaapsvachten doen het ook [...]

Ik heb kamers gezien vol steekmuggen, die aangelokt door de adem van de slaper, op zijn gezicht zaten en zo heftig staken, dat hij moest opstaan en hooi moest aansteken om rook te maken waardoor ze doodgingen als ze al niet weg vlogen. In het kort nog wat tips tegen muggen en vliegen: een muskietennet over het bed, varentakjes ophangen waar de vliegen op gaan zitten, kommen met een mengsel van melk en hazegal of met het sap van uitgeperste rode uien (vliegen die er van nippen gaan dood), kommen met honing, appel- of perensap, het ophangen van in honing gedrenkte touwtjes en tenslotte de vliegenmepper in combinatie met het af-dichten van de vensters met wasdoek of perkament.

Even simpel als origineel is dit:

Sluit je kamer 's avonds goed af, zodat er alleen maar een gaatje in de oostelijke wand overblijft. Zodra de dageraad aanbreekt, zullen alle vliegen door dat gaatje naar buiten glippen, dat daarna dicht gemaakt moet worden.

HUISMIDDELTJES

Wat doe je als je merkt dat ratten van het kostbare graan vreten of aan het spek en de kaas zitten? Zes middeltjes kunnen daar een eind aan maken. Ten eerste door een flink aantal katten te houden, ten tweede met behulp van ratten- en muizen-vallen, ten derde door grote vallen die het personeel uit planken en stokken kan maken, ten vierde door koekjes te maken uit gebakken kaas en verpulverde monnikskap (aconiet), die dan in de ratten- en muizengaten worden gelegd, ten vijfde: als men niet kan voorkomen, dat ze iets te drinken hebben, snijdt men wolfsmelk in stukjes: als de dieren die inslikken en wat drinken is dat dodelijk. Als laatste methode een recept voor gif: neem een ons monnikskap, twee ons rattenkruit (arsenicum), een kwart pond varkensvet, een pond tarwemeel en vier eieren. Bak daaruit brood, snijd er plakken af en maak die met een spijker vast.

Heeft men in de Middeleeuwen ook last van motten? Jazeker en dat meer dan wij, omdat men veel meer aangewezen is op wol en pelzen.

Om pelzen en kleren te beschermen en te onderhouden, moet je ze dikwijls luchten om beschadiging door mottenlarven te vermijden. Daar deze schadelijke insecten in de warmere perioden van herfst en winter eitjes afzetten, die in de zomer uitkomen, is het goed pelzen en kleren bij mooi, droog weer in de zon te brengen.

In zijn handleiding voor vlekkenverwijdering merkt hij op, dat men olie- en verf-vlekken (de meest voorkomende) het best wegstrijkt door het kledingstuk twee dagen in verwarmde urine te leggen, eventueel vermengd met ossegal.

Bewaar vóór de oogst wat flessen sap van onrijpe druiven (verjus); geen zout er in doen. Dit is goed tegen vlekken, met name in zijde. (Verjus wordt ook veel gebruikt om sausen te maken.)

Mocht de mooie blauwe kleur van sommige kleren (soms is kleding kostbaar en moet een heel leven mee!) wat geleden hebben, bestrijk dan de plek met zwam die bevochtigd is met loog. De mooie kleur zal dan terugkeren.

GROTE OGEN, MOOIE MANEN, SNEL, EN EEN FLINK ACHTERWERK

Bij de aanschaf van een paard, de 'auto van de middeleeuwer', komt heel wat kijken:

Onthoud [...] dat een paard 16 kenmerken moet hebben. Drie eigenschappen als van een vos: korte, rechte oren, een mooie huid en een krachtige staart met veel haar.

Vier kwaliteiten als van een haas: een smal hoofd, uiterste waakzaamheid, licht in zijn bewegingen, snel.

Vier eigenschappen als van een os: een brede, krachtige borst, een grote buik, grote vooruitstekende ogen en gedrongen ledematen.

Drie eigenschappen als van een ezel: goede voeten, een sterke ruggegraat en goedmoedigheid.

Vier eigenschappen als van een jonge vrouw: mooie manen, een mooie borst, mooie lendenen en een groot achterwerk.

Ga ook in de stal om te zien hoe het dier verzorgd wordt en neem het mee naar buiten om het goed te inspecteren. Let op het gebit, daaraan kun je zien hoe oud het dier is.

BIJ REGENWEER MOET JE PLANTEN

De zorg voor de tuin vormt een belangrijk deel van het dagelijks leven.

Zaai, plant en oculeer (ent) bij vochtig weer en afnemende maan en wel 's avonds of in de vroege morgen vóór de hitte van de zon. Bevochtig slechts het onderste deel van de plant en de aarde, niet de bladeren. Giet 's avonds [en] nooit wanneer de zon hoog aan de hemel staat en het nog erg warm is. Snijd groente, peterselie of andere planten die opnieuw uitlopen niet 's morgens, want door de dan volgende zonnehitte droogt de snede uit en verbrandt, zodat zich op deze plek geen nieuwe loten vormen.

Vanaf Allerheiligen, 1 november, is het tijd om tuinbonen te poten, de eerste bonen zijn de beste, men dient ze op de zelfde dag te eten als ze zijn gedopt, anders worden ze zwart en zuur. Dan gaat het in bonte volgorde verder over marjolein, salie, lavendel, balsemkruid, munt, scharlei, maanzaad, zuring, spinazie, bonenkruid, violier, venkel, basilicum, pompoen, rapen, bernagie, melde, sluitkool (witte en andere kool), spruitjes, hysop, lelies, rozen, kruisbessen, etc. 'Bij afnemende maan moet je bomen en wijn planten en verschillende soorten kool uitzaaien.' Ook voor de framboos is afnemende maan de beste planttijd en dan in maart. Look plant men tussen maart en St.-Jan, 24 juni.

Zijn er in de tuin veel mieren, strooi [dan] zaagsel van eikenplanken op de mierenhopen. Bij de eerste regenval zullen ze omkomen of verdwijnen, daar het zaagsel het vocht vasthoudt.

Koeien- en schapenmest is beter voor de grond dan paardenmest.

Over de maanden april, mei, juni en juli is de Ménagier korter.

In de maanden april en mei moeten de groene groenten worden gezaaid, die men in juni en juli eten wil.

Men kan met zaaien doorgaan tot Maria Magdalena, 22 juli. Op de vigilie van St.-Jan, 23 juni, moet men peterselie zaaien en dat geldt ook voor de dag voor Maria Tenhemelopneming, 14 augustus. 'Als het in juli regent, plant [dan] kool.'

Heel wat te doen is er in oktober en november, vlak voor de winter: erwten en bonen dienen nu een vinger diep te worden gepoot, met een handbreedte tussenruimte. Kool planten kun je tot Allerheiligen; vreten de rupsen eraan, strooi er dan as onder, dan gaan ze dood.

Wil je een wijnstok niet uit pitten laten opkomen, neem [dan] te zijner tijd, als de wijn in februari geplant wordt, bij wassende maan een wijnstok met wortel en al en split de stam in de lengte in tweeën tot in de wortel en verwijder uit elke helft het merg. Snijd dan de stok bij, bedek deze goed met mest en omwikkel hem in de gehele lengte met zwart draad. Plant hem en vul het gat tot aan het oog op met aarde.

De Ménagier besluit zijn uiteenzettingen met onder meer een advies hoe te enten, bijvoorbeeld een kers of een pruim op een wijnstok of omgekeerd. Hij geeft een interessant antwoord op de vraag hoe men in de winter verse rozen kan hebben. Men moet de knoppen bewaren in een goed afgesloten houten vaatje (zoals voor ingemaakt fruit) en dit met stenen verzwaard in het stromend water van een beekje leggen. Hoe verzendt men takjes rozemarijn? Wikkel ze in een met was bestreken doek en naai die vervolgens dicht. Bestrijk de doek aan de buitenkant met honing en bestuif deze met tarwemeel. Op die wijze kan men rozemarijn sturen waarheen men maar wil.¹⁹

Opm.

- Deel III begint om praktische redenen met 1449-1450 (zoals II met 1299-1300), zij het in gewijzigde vorm.
- Eggerik Beninga, (†1562, *Oost-Friesland*), *Cronica der Fresen*. Bearb. von L. Hahn. Aus dem Nachlass hrsg. von H. Ramm, I, II (Aurich 1961-1964) I 329, II 878 spreekt over bliksemingslag in de kloosterkerk te *Emden*, die afbrandt; daarna vergaan er veel schepen en verdrinken er 'ne genstige' vissers uit *Nes* en andere plaatsen.

- 1 Rekening drost *Geldern*, H.A. 1454, f. 7, RAG te Arnhem.
- 2 C. Weikinn, Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850, in: Quellensammlung zur Hydrographie und Meteorologie, Band I, T.1, Zeitwende-1500 (Berlin 1958), I (1958) 376, 377 cit. enige kronieken uit de 15de en begin 16de eeuw uit *Stralsund* (*Oostzeegebied*).
- 3 M.K.E. Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II (Assen 1975) 186-188 bespreekt de stormvloed in 1449 waarvan de datum niet bekend is. Zij vermoedt een correlatie met een overstroming in het *Theemsgebied* in maart 1448(?), wat niet zo waarschijnlijk is. De storm annex stormvloed in okt. 1449 in *Stralsund* en *Lübeck* was aan G. wel bekend, maar zij achtte deze voor onze streken niet relevant. Ik beschouw de overstromingen in het *Theemsgebied* (1448) en in *Zuidwest-Nederland* (1449) als twee afzonderlijke gebeurtenissen. Een nieuw gegeven – aan G. onbekend – is het onstuimige weer van medio oktober 1449 en daarom lijkt een stormvloed in *Zuidwest-Nederland* in oktober 1449 waarschijnlijk.
- 4 Thomas a Kempis (Agnietenberg bij *Zwolle*), *Chronica montis S. Agnetis*, ed. M.J. Pohl, Thomas Hemerken a Kempis, *Opera Omnia* [...] VII (Freiburg/Br. 1922) 426.
- 5 Stadsrekeningen *Arnhem*, rekening 1449/50, O.A. 1245, f. 57^v, GA Arnhem.
- 6 C.I.H. Speerschneider, Om isforholdene i Danske farvande i aeldre og nyere tid, aarene

- 690-1860 (Publikationer fra det Danske Meteorologiske Institut [...], Meddelelser no. 2, Kjöbenhavn 1915) 69; betrouwbaar gegeven over de situatie in het *Oostzeegebied*; het jaartal 1449 dient hoogstwaarschijnlijk te worden gecorrigeerd in 1450 (Paasstijl).
- 7 Robert Bale's Chronicle, *Londen*, in: Six Towns Chronicles of England, by R. Flenley (Oxford 1911) 128.
- 8 Rekening landrentmeester, H.A. 272, f. 171^v, RAG Arnhem.
- 9 De Vigneulles (*Metz*) ed. J.H. Huguenin, Chroniques de la ville de Metz (Metz 1838) 268, 269; betrouwbare ontleding.
- 10 Adriaan van Oudenbosch (†kort na 1483, *Luik*) ed. C. de Borman, Chronique d'Adrien d'Oudenbosch. Nouvelle édition (Liège 1902) 31. Cf. E. Martène en U. Durand (ed.), Cornelis Zandvliet, Chronicon, in: Veterum scriptorum [...] collectio V (Parisius 1724, fotogr. herdruk New York 1968) 472. Zandvliet dateert het noodweer slechts vagelijk: in juli.
- 11 Das Stadbuch und die Chronik von *Gangelt* bei *Sittard*, ed. G. Rauschen, in: Zschr. des Aachener Gesch. Vereins 13 (1891) 189, 190. Deze kroniek is waarschijnlijk op het einde van de 15de eeuw geschreven en wel door Jacob Kritsraedt.
- 12 Rekening kastelein, ambtman, rentmeester in *Buren* en *Beusichem*, H.A. 329, f. 11, RAG Arnhem.
- 13 M.C. Lyons, Weather, Famine, Pestilence and Plague in Ireland, 900-1500, in: E.M. Crawford (ed.), Famine: The Irish experience, 900-1900, Subsistence Crises and Famines in Ireland (Edinburgh 1989) 70.
- 14 Die Ratschronik von 1438-1482, Dritte Fortsetzung der Detmar-Chronik, 2. Teil I, 1438-1465, ed. K. Koppmann, in: C.D.S 30 (Leipzig 1910) 126. Deze kroniek is geschreven te *Lübeck* van 1438 tot 1482.
- 15 Kerkhörde (*Dortmund*), ed. J. Hansen, Chronik des Johann Kerkhörde von 1405-1465, in: C.D.S. 20 (1887) 117.
- 16 Bijlage 11.
- 17 G. de Moor, Noordwijk in de Middeleeuwen, een dorp apart, in: Leids Jaarboekje 1993, 170.
- 18 H. Janse, De lotgevallen van Nederlandse kerkgebouwen (Zaltbommel 1969) 27. Cf. Gottschalk II 470 en P.J. van Visvliet, Het archief der voormalige stad Reimerswaal, in: Nehallennia, Jaarboekje voor Zeeuwsche Geschiedenis en Letteren 1850, 103.
- 19 Le Ménagier de Paris. Er bestaan verscheidene edities, enkele integraal, andere verkort. De bekendste Franse ed. is van Jérôme Pichon (Paris 1846; herdruk Genève 1966). Cf. Eileen Power, The Goodman of Paris (London 1928); Georgine E. Brereton en Janet M. Ferrier, Le Ménagier de Paris (Oxford 1981); Tania Bayard, A Medieval Home Companion: Housekeeping in the Fourteenth Century (New York 1991). (Van Bayard bestaat een Duitse vert.: Ein mittelalterliches Hausbuch, Praktischer Ratgeber für Familie, Haus und Garten, Olten/Freiburg i.Br. 1992). Cf. Eileen Power, Het dagelijks leven in de middeleeuwen (vert. van Medieval People, London/New York 1963¹⁰), Utrecht 1981³.

1450-1451

winter: normaal
zomer: koel

IN JAREN NIET ZOVEEL SCHADE DOOR HOOG WATER EN IJSGANG

Over de herfst van '50 is weinig bekend. Op 9 oktober 1450 heeft men in *Londen* met een overstroming, tevens stormvloed te kampen:

[...] such a wellyng and spring of waters both of the see water and the ffressh Ryvers and other springs that the lowe contre in divers places wer over flowe.¹ Te *Metz* merkt men aanvankelijk weinig van winterweer, vorst en sneeuw ontbreken vrijwel. In de week voor 'les roys [6 januari]' zijn de akkers en tuinen groen. Het lijkt wel augustus.²

In de *Lage Landen* is de winter meer lastig dan koud met vorst, hoog opperwater en overstromingen. Waarschijnlijk heeft men sedert 1438 niet meer zo veel hinder en schade ondervonden. De eerste vermelding van hoog water komt op 6 december.³ Op 1 januari vernemen we dat het 'quaet varen' is. Intussen is het gaan vriezen want op 5 januari en volgende dagen heerst er ijsgang te *Nijmegen* en *Arnhem*. Een gewond paard moet men – ook al door het hoge water – lange tijd te *Grave* achterlaten en wel van 10 januari tot 20 februari.⁴ Kort na medio januari slaat het weer om, er steekt een storm op (wellicht op de 21ste) en de rivieren zwellen verder aan.⁵

De eerste jobstijdingen komen uit het buitenland. In de week van Vincentius (St.-Vincentius: 22 januari) heerst er als gevolg van 'sneeuw, regen en ijs' hoog water in de *Main* te *Bamberg* en in de *Pegnitz* te *Nürnberg*, de schade is erg groot. Te *Nürnberg* noemt men de ravage aan de bruggen en watermolens op 22 en 23 januari zelfs niet te taxeren.⁶

Enkele dagen later bereiken de watermassa's via de *Rijn* de *Lage Landen*. Te *Kampen* heeft men op 26 januari ernstig te lijden van hoog water en ijsgang; van de kort tevoren (1448) gebouwde eerste brug over de *IJssel* drijven 13 jukken weg.⁷ De stad *Wesel* zendt in deze dagen een bode naar de aartsbisschop van *Keulen*,

[...] ind so die water groit waren, dat hie lanczem aver den wegh mocht ind oick der wederantwort verbeiden moist [...] (*Wesel*, 28 januari 1451)⁸

De scheepvaart op de *Rijn* te Lobith ligt enige tijd stil (de begindatum is onbekend), op 29 januari kan er weer gevaren worden.⁹ Van vast ijs is vermoedelijk geen sprake geweest en als het er was, is het waarschijnlijk niet sterk geweest. Medio januari functioneert zelfs het veer van *Malburgen* bij *Arnhem*.¹⁰

In *Arnhem* woedt deze winter, waarschijnlijk in januari 1451, een flinke brand en wel 'int hoff van Moirs', betalingen worden gedaan voor vervoer van ladders en emmers.¹¹

De laatste januari-decade heeft nog meer in petto. Hoog water en zware ijsgang doen (vóór de 26e) een *Waaldijk* aan de *Overbetuwe* breken¹² en door een breuk in de *Lekdijk* is er ook in de *Lopikerwaard* overstromingsschade ontstaan.¹³

Ook de *Maas* is erg hoog; in *Venlo* staat het water tot voorbij de Helpoort (later: *Gelderse Poort*). Men moet zelfs de schiet- en donderbussen uit de toren aan de Helpoort weghalen.¹⁴ Ook te *Wesel* aan de *Rijn* heeft men (waarschijnlijk in februari) schade geleden:

[...] in den groten water dat nu quam myt den ijse in den achterwynter schraden dat water eyn grote way [waai] in den gemeynen dijck an der Manskulen ind begoit voil lantz in der Oy [*Oye* bij *Wesel*] myt sande [...]

Op 23 februari gaan de burgemeester, de twee stadsrentmeesters en acht anderen naar de Manskuyt om het wiel (overstromingsmeer) te bekijken.¹⁵

In de stadsrekeningen van *Arnhem* komen verscheidene posten voor met betrekking tot het hoge water, met als climax 30 januari en de eerste dagen van februari; ook

in maart en april 1451 zijn er nog enkele posten, maar die hebben betrekking op het hoge water van januari en februari. Het gaat om boden die toeslag ontvangen, om werk aan de dijk die bijna overloopt (2 februari) en om andere vormen van hulpverlening die betaald moeten worden.¹⁶

Op of kort voor de 12de februari gaat het weer vriezen, maar die vorst is niet hevig en langdurig, de scheepvaart raakt althans niet gestagneerd.¹⁷

UITGEHONGERD

Hertog Philips is een liefhebber van de jacht en van nog veel meer. Een eigenhandig geschreven kattedelletje aan zijn jongere neef Jan van Kleef:

Sinds enige dagen teruggekeerd in *Brussel*, en God weet hoe ik mij daarop verheugd heb, want ik ben hem flink aan het raken! Ik doe niets anders dan jagen op everzwijnen, en die zijn gelukkig zo uitgehongerd dat ze als duivels tekeer gaan. De groeten, makker, verder heb ik niets te vertellen, want ik ga lekker eten in de stad! Je oompje Flip, en durf me geen ouwe sok te noemen!

Het bevalt Philips in *Brussel* steeds beter, 'd'welc hi van ghewoenten sinen thuyshiet'. Het paleis op de Coudenberg is al een keer uitgebreid, evenals het park, dat inmiddels is uitgegroeid tot een prachtige tuin met exotische planten en dieren.¹⁸

ZOMERHALFJAAR BRENGT EXTREEM WEER, ZELFS EEN STORMVLOED

Het voorjaar van 1451 brengt te *Luik* te weinig regen, waardoor men vreest dat de veldvruchten niet rijp zullen worden.

De zomer is koel, de herfst is warmer dan de zomer (*Luik*) en daarbij erg nat en nu en dan zelfs onstuimig.¹⁹

Op 30 mei stormt het (*Lobith*).²⁰ Kort na Pinksteren, 13 juni 1451, valt er bijzonder veel regen (*Lobith*).²¹ Het is waarschijnlijk ditzelfde slechte weer, dat voor enorme schade zorgt in een uitgestrekt gebied van *Henegouwen* en het *Land van Luik* door *Vlaanderen* tot in *Holland*.

Cornelis Zandvliet, monnik in het klooster van St.-Laurent in *Luik*, weet enkele bijzonderheden. Jammer genoeg noemt hij geen datum.

[In] datzelfde jaar [1451] in de maand juni zijn de burchten van Hierge en Wierff, niet ver verwijderd van *Dinant*, door flitsende bliksems en hevige windstoten zwaar getroffen, de torens en vertrekken [stonden] hevig te schudden. Maar ook de stad *Valencijn* in *Henegouwen* liep onmetelijke schade op, doordat de dijken van de rivier de *Schelde* door de aanval en de heftigheid van de wateren waren doorgebroken en vermorzeld waarbij veel huizen werden vernield zowel door de donder als door de wateren van de *Schelde*. In de stad *Brugge* in *Vlaanderen* zijn door inslagen van hagel bijna alle glazen vensterruiten verbrijzeld en gebroken, de waarde daarvan kan op vele duizenden guldens worden geschat. Evenzo zijn in de stad *Schiedam* in *Holland* door flikkeringen en bliksem[inslag] de toren van het gasthuis en een van de poorten afgebrand.²²

In juli regent het haast dagelijks (*Luik*).²³ Op het octaaf van St.-Jan, 1 juli, valt er te *Gent* zware hagel.²⁴ Rond deze tijd heeft het ook hard gewaaid, want de voorburcht en het dak van de stal van de burcht te *Hattem* hebben schade opgelopen en worden op 4 juli hersteld.²⁵ In *Arnhem* moeten nieuwe vensters in het hof worden aangebracht.²⁶

Op de 15de juli is de *Ruhr* zó hoog dat de 'colschen', die van *Keulen*, er niet overheen kunnen.²⁷ Ook breekt er in *Maastricht* pest uit.²⁸ Op die pest komen we terug. De slotweek van juli is erg nat en de oppervlaken staan hoog.²⁹

In de loop van 1451, medio juni of begin juli (de juiste datum kennen we niet), wordt *West-Friesland* en in het bijzonder de stad *Enkhuizen* getroffen door 'quade stormen ende tempeest van de zee'. We bespreken deze ramp tezamen met de andere die deze stad in 1451 treffen (zie hieronder).

Kort voor medio september woedt er wederom een zware storm, op die dag komt de leidcker om de daken te dichten 'des overall groet noet [nood] was', aldus een bericht uit *Lobith*.³⁰

HET JAAR 1451 IS RAMPZALIG VOOR DE STAD ENKHUIZEN

Het is de zojuist genoemde storm waarbij de stad *Enkhuizen* in september 1451 twee grote koopvaarders verliest. Het jaar 1451 is een rampjaar voor deze stad, want al eerder in het jaar (waarschijnlijk in juni of begin juli) zijn er door een storm vloed wel 400 'bolwerken' vernield; voorts zijn verscheidene dijken geslecht en zelfs is een aantal huizen weggedreven in zee.

Tot overmaat van ramp wordt rond St.-Michael, 29 september, een kwart van de stad door een felle brand in de as gelegd.³¹

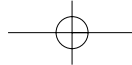
Te *Lobith* staat de *Rijn* hoog tussen circa 11 juli en 6 augustus en gedurende de eerste helft van september.³²

Ook in *Midden-Europa* laten de elementen zich in juni en juli geducht gelden; op 24 juni stroomt de *Elbe* te *Meissen* over, op 22 juli treft een hevig onweer met wolkbreek de stad *Magdeburg* en op de 25ste (waarschijnlijk) *Praag*. In de oogsttijd worden delen van *Polen* getroffen door overstromingen, nadat het een volle week en vijf dagen en nachten heeft geregend. Akkers, weiden en tuinen lijden grote schade.³³

Rond St.-Sixtus, 13 augustus, is er sprake van drie dagen lang zware regenval, waardoor in de bovenloop van de *Rijn* bij *Säckingen* en in de *Bovenrijnse Laagvlakte* bij *Neuenburg* en *Breisach* ernstige overstromingen ontstaan en veel schade wordt toegebracht aan de dorpen, akkers en weidegronden. Het riviertje de *Birsig* dat bij *Basel* in de *Rijn* stroomt vernielt tal van molens en bruggen.³⁴

DE REIS VAN CUSANUS

De bekende kardinaal Nicolaas van Kues (Cusanus), een eenvoudige visserszoon uit het *Moezelgebied*, maakt als pauselijk gezant in de jaren 1450-1452 een reis door *Midden-* en *West-Europa*, waarbij hij enige synoden bijwoont en een aantal kloosters visiteert. In de lente en de zomer van '51 is hij in *Duitsland* en van medio augustus tot eind oktober in de *Lage Landen*. De tocht door *Holland* is van belang, omdat de data wellicht een indicatie geven voor de datum van de storm. Misschien valt deze tijdens het vrij lange verblijf in *Haarlem*, een bosrijke streek, waar wellicht de wegen onbegaanbaar of te gevaarlijk zijn. Van 5 tot 11 september vertoeft Cusanus waarschijnlijk in de abdij van *Egmond* en van 11 tot 13 september in *Haarlem*. Vervolgens gaat de tocht met dagreizen via *Rijnsburg* (13), *Leiden* (14), *Delft* (15), *Dordrecht* (16), *Schoonhoven* en *Utrecht* (17) naar *Arnhem* (18 tot 22) en *Nijmegen* (22 tot 24 september). Eind september en in oktober is hij onder meer in *Maastricht* en *Luik* en trekt dan verder naar het *Rijngebied*.³⁵

DE AARDE IS NIET HET MIDDELPUNT VAN DE KOSMOS

Van grote betekenis is, dat Cusanus in zijn wetenschappelijk werk naar voren brengt dat volgens hem de aarde om haar as draait en niet als het middelpunt van de kosmos mag worden beschouwd. Daarmee behoort hij mét Georg von Peuerbach (†1461) in zijn boek *Theoricae Novae Planetarum*, diens uitgever Johannes Müller (Regiomontanus) (†1476) alsook zijn opdrachtgever, de Griekse kardinaal Bessarion (†1472) tot de directe wegbereiders van Copernicus, Kepler en Galilei.

Ook doet Cusanus ons denken aan de weeramateur die belang stelt in instrumenten. Als eerste Europeaan ontwerpt hij een hygrometer: een kluwentje droge wol, dat op een weegschaaltje wordt gelegd, met een steentje als tegenwicht. Is de lucht vochtig, dan neemt de wol vocht op en wordt zwaarder, daarbij is het verschil een maatstaf voor de luchtvochtigheid.

In dezelfde tijd, circa 1450, kent de Italiaanse architect Leon Battista Alberti een windkrachtmeter. Een windvaantje wordt voorzien van een plaatje dat horizontaal scharnierend langs een boogvormige schaal zwaait. (Cf. ook 1450 en 1485)³⁶

GRAAN- EN WIJNOOGST ZIJN LAAT

Te *Metz* ziet men in augustus nog maar nauwelijks druiven in de wijngaarden, maar de wijnoogst valt alleszins mee. Men begint ermee op 10 oktober en gaat voort tot Allerheiligen, 1 november.³⁷

De graan- en wijnoogst zijn ook laat in *Luik*.³⁸ In *Dijon (Bourgondië)* begint de wijnoogst pas op 30 september, Juliaanse kalender.³⁹

DUIZENDEN DODEN DOOR PEST

In 1451 heerst de pest weer eens in *Dortmund* en op andere plaatsen 'aver alle dusse landen'.⁴⁰ Een verslag uit *Keulen* door de boekdrukker Koelhoff:

In dem selven jair [1451] was ein alzo grois sterven zo Collen [*Keulen*], as men in manchen jairen ie vreschede, ind hoif sich an zo pinxten [13 juni] ind werde [duurde] bis zo kirstmisse [25 december]. in dem halven jair sturven wail 21 duizent minschen, so alt so junk. die laden mit den doiden minschen stalt men up ein [stapelde men op elkaar] mit groissen houfen, dat men niet zit [tijd] hadde grever [graven] zo machen. und waren alzo vil minschen uis der stat gevluwen. die pafschaft und der rait waren eins, dat men den burchgank [processie] gink. umb sent Michels dach [29 september], do was dat meiste sterven ind sturven dick up einen dach me dan 200 minschen. got have ir selen. amen.⁴¹

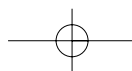
De enorme sterfte zal in 1452 een opmerkelijk vervolg krijgen.

Ook in *Holland* steekt in deze jaren de pest weer de kop op, zoals in *Dordrecht* in 1450, 1452 en 1458.⁴²

In de stad *Gent* breekt in 1451 een grote opstand uit tegen het centralistische bewind van Philips de Goede, maar de rest van *Vlaanderen* houdt zich afzijdig. (Cf. juli 1453.)

1 Robert Bale, *Londen*, 135. Men zou aan een correlatie kunnen denken tussen de vrij zekere overstromingen in okt. 1449 in onze streken en die in *Londen* in okt. 1450. Er zou een doublure in het spel kunnen zijn. Ik zie echter geen aanleiding om aan het gegeven uit *Londen* te twijfelen.

2 De Vigneulles, *Metz*, 276; betrouwbare ontlening.

- 3 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 7^v, RAG Arnhem.
- 4 Ibidem, H.A. 274, f. 9, 9^v, 13^v.
- 5 Ibidem, f. 9^v. De storm wordt gedateerd op donderdag na St.-Agatha (St.-Agatha = 5 febr.), maar uit de context blijkt dat hoogstwaarschijnlijk niet Agatha maar Agnes of nog eerder Antonius bedoeld wordt. (St.-Agnes viel in 1451 op vrijdag 21 januari, St.-Antonius op zondag 17 januari.)
- 6 Weikinn, I (1958) 377, 378 cit. enige betrouwbare bronnen.
- 7 Gottschalk, II (1975) 191-194; gegevens over de gebeurtenissen te *Kampen*, afkomstig uit een anonieme kroniek.
- 8 Stadsrekeningen *Wesel*, ed. F. Gorissen, Regesten zur politischen Geschichte des Niederrheins I, Stadtrechnungen von Wesel, IV: 1426-1450 (Bonn 1963) 318 in rekening 1450/51.
- 9 Rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 29, RAG Arnhem; deze rekening begint op 25 jan.; tot en met 28 jan. zijn er geen ontvangsten; op 30 jan. blijken er dijken gebroken te zijn.
- 10 Bijlagen bij rekening landrentmeester, H.A. 275, RAG Arnhem.
- 11 Stadsrekeningen *Arnhem*, rekening 1450/51, O.A. 1245, f. 62^v, rekening 1451/52, O.A. 1245, f. 58^v, GA Arnhem.
- 12 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 10, RAG Arnhem.
- 13 Gottschalk, II (1975) 193.
- 14 M.J. Janssen, Overstromingen te Venlo (1409-1799), in: *De Maasgouw* 3 (1881) 417 cit. een kroniek van *Venlo*. Datering slechts 1451, maar waarschijnlijk in januari of februari.
- 15 Stadsrekeningen *Wesel*, rekening 1450/51, IV 322, 325, 328.
- 16 Stadsrekeningen *Arnhem*, rekening 1451/52, O.A. 1245, f. 31^v, 53^v, 54, 54^v, GA Arnhem. Voor het hoge water in deze tijd ook: rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 25.
- 17 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 11^v, RAG Arnhem.
- 18 Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam/Leuven 1988) 236, 237, 292.
- 19 Zandvliet, *Luik*, 473. Cf. de Annotations sur les années 1401 à 1506, in: S. Balau et E. Fairon, *Chroniques liégeoises* II, C.R.H. (Bruxelles 1931) 247, die over een nat voorjaar spreken; deze zijn evenwel niet contemporain, i.t.t. Zandvliet.
- 20 Rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 25^v, (datum H.A. 446, f. 104^v) RAG Arnhem.
- 21 Ibidem, H.A. 738, f. 27.
- 22 Zandvliet, *Luik*, 474. Gottschalk II (1975) 192 cit. een kroniek uit 1595 waar gesproken wordt over zware stormen (buien?) met windstoten op 9 en 12 juni 1451, die bij *Turnhout* huizen en bomen omver werpen.
- 23 Ibidem. Stadtbuch *Gangelt* bij *Sittard*, 189 schrijft over de natte juli en de 'warme' herfst (cf. Zandvliet).
- 24 Memorieboek der stad Ghent (*Gent*), ed. P.C. Vandermeersch, in: M.V.B., IIe serie, 15, I (1852) 234. Annotations sur les années 1401 à 1506, *Luik*, 247 vermeldt onder 1451 het volgende: in juli vernielt een 'grote tempeest' het graan en in hetzelfde jaar is de lente erg nat, maar toch gedijen de vruchten goed. Cf. Zandvliet, hierboven. Speelt hier de jaarstijl (Paasjaar) een rol?
- 25 Rekening burggraaf *Hattem*, H.A. 472, f. 14, RAG Arnhem; datering begin juli.
- 26 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 13, RAG Arnhem.
- 27 Kerkhörde, *Dortmund*, 119.
- 28 Kroniek van *Maastricht* (hs. 17de eeuw), ed. G.D. Franquinet, in: *De Maasgouw* 1 (1879), 155; hier is sprake van grote sterfte in 1451, gevolgd door een natte winter zonder veel vorst (=1451/52).
- 29 Keukenboek, H.A. 446, f. 26^v, RAG Arnhem. Zie voor het natte weer ook rekening

- burggraaf *Rozendaal*, H.A. 483, f. 223, 223^v, en voor het hoge water in deze tijd rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 30^v.
- 30 Rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 15^v, RAG Arnhem.
- 31 Gottschalk, II (1975) 191-194 bespreekt de drie rampen die *Enkhuizen* in 1451 hebben getroffen. Van de storm is slechts bekend dat deze in september plaats had; de stormvloed was eerder in hetzelfde jaar en wel op 30 mei, medio juni of begin juli. Bron is een charter van Hertog Philips de Goede van Bourgondië, uitgevaardigd d.d. 9 febr. 1453 ten behoeve van *Enkhuizen*. Zonder speciale maatregelen is de stad ten ondergang gedoemd.
- 32 Rekening tol *Lobith*, H.A. 738, RAG Arnhem.
- 33 R. Hennig, Katalog bemerkenswerter Witterungsereignisse von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1800. Abhandlungen des Königlich Preussischen Meteorologischen Instituts, Bd. II, No 4 (Berlin 1904) 39 cit. een contemporaine kroniek uit *Magdeburg* en een 16de-eeuwse bron uit *Praag*. Weikinn I (1958) 377, 378 bevat betrouwbare berichten uit het gebied van de *Elbe*, uit *Polen* en uit het *Bovenrijngebied*.
- 34 Weikinn, I (1958) 378 cit. de kronieken van Heinrich von Beinheim en Erhard von Appenwiller, *Basel*.
- 35 R.R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen (Utrecht 1957), deel II; A.G. Jongkees, De Jubileum-aflaat van het jaar 1450 in Holland, in: Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis 34 (1944-45); J. Uebinger, Kardinallegat Nikolaus Cusanus in Deutschland 1451-1452, in: Hist. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 8 (1887) 629-665; G. Brom, De reis van kardinaal Cusanus door ons land, in: Archief aartsb. Utrecht, 30 (1906) en 32 (1907).
- 36 M. Huig en D.F. Lunsingh Scheurleer jr., De vijftiende eeuw, Aula Eeuwboeken 3 (Utrecht 1995) 44-46. Ook: E.J. Dijksterhuis en R.J. Forbes, Overwinning door gehoorzaamheid, Geschiedenis van natuurwetenschap en techniek, 2 dln. (Zeist 1961) hs. IX.
- 37 De Vigneulles, *Metz*, 274; betrouwbare ontlening.
- 38 Zandvliet, *Luik*, 474.
- 39 Bijlage 11.
- 40 Kerkhörde, *Dortmund*, 119. De latere Westhoff (†1551 *Dortmund*), ed. J. Hansen, Dietrich Westhoff, Chronik von 750-1550, in: C.D.S. 20 (1887) 323 spreekt over grote sterfte.
- 41 Koelhoff (*Keulen*), ed. H. Cardauns, Die cronica van der hilliger stat van Coellen 1499 [Koelhoffsche Chronik] in: C.D.S. 14 (1877) 795, 796.
- 42 Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, De Gave Gods, de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen (Bergen NH 1988), bijlage 1.

1451-1452

winter: normaal

zomer: vrij warm

HERFST 1451 IS WARMER DAN ZOMER

Over de herfst van 1451, die in september zo onstuimig is begonnen,¹ wordt in *Luik* gezegd, dat deze warmer is geweest dan de zomer.² De wijnoogst is in '51 laat, als gevolg van de slechte zomer. Als er daags na Lucas, 19 oktober, al sneeuw op de druiven valt, is de oogst nauwelijks begonnen (*Luik*).³

REGEN, SNEEUW, VORST EN WASSEND WATER

In *Lobith* wordt op 13 oktober herstelwerk verricht aan een toren en aan de stro-daken, die schade hebben opgelopen bij een storm, maar het is niet duidelijk of het hier gaat om een recente storm of om de storm van een maand tevoren.⁴

Een deel van november is nat, want op 23 november zijn de wegen diep.⁵ Rond St.-Andries, 30 november, is er sprake van wind en 'enen groten onweder' tijdens een transport ossen van *Emmerich* naar *Geldern*. Het is begrijpelijk dat gedurende de slotdecade van november en in 't begin van december het water in de grote rivieren hoog is.⁶ Op 12 en 19 december horen we over hoog water in de *Maas* en in de streek van *Geldern*.⁷ Te *Luik* wordt deze winter erg regenachtig genoemd, vorst komt weinig voor.⁸

Op 9 januari en volgende dagen ligt er veel sneeuw en vriest het in *Oost-Nederland*. Ook op 7 februari vriest het hard en is er sneeuw.⁹ De tolrekening van *Lobith* is slechts bekend tot 25 januari; er zijn alleen stagnaties op 2 tot 5 en op 9 en 10 januari.¹⁰ In *Arnhem* wordt gesproken over hoog water op woensdag na Pauli, 26 januari, als betaald moet worden voor 11 karren aarde bij het burgerhuisken bij de Rijnpoort en op donderdag na Annunciatie, 30 maart, als een bode naar *Nijmegen* wordt gestuurd. Als op woensdag na Agatha, 9 februari, een bode naar *Nijmegen* wordt gezonden heerst er ijsgang.

Tussen St.-Paulus, 25 januari en 25 februari stormt het, want op laatstgenoemde dag wordt een man betaald die in die periode vijf dagen heeft gewerkt bij de eerste ticheloven aan het haaghuis (droogschuur), 'dat daer neder was geweyet'.¹¹ Van 7 tot 10 februari heeft er 'hart vorst weder' geheerst.¹²

OP DE RAND VAN HET BESTAANSMINIMUM

Zelfs een korte winterperiode brengt veel mensen in de problemen en ook nu delen vele steden, waaronder *Brussel*, naar vermogen brandstof uit aan de meest kwetsbaren, zoals armen, zieken, kreupelen en kinderrijke gezinnen. In iedere stad leven velen onder het bestaansminimum en raken bij de minste ontregeling in moeilijkheden. Uit gerechtelijke vonnissen blijkt, dat ze kleine diefstallen plegen om in leven te blijven en deze verzachtende omstandigheid is voor de rechters een reden om slechts een lichte straf op te leggen. Dit wordt in het vonnis vermeld.¹³

Op zaterdag 13 mei, St.-Servatius, wordt te *Arnhem* een groep mannen betaald, die twee weken hebben gegraven in de gracht tussen de Sunte poort (St.-Janspoort?) en de St.-Jansbeek 'soe dat regenwater daer een groet gaet had gemaect'.¹⁴

DROOGTE IN ZOMERSEIZOEN

Een groot deel van het zomerhalfjaar is warm en droog. Volgens een bron uit *Vlaanderen* is er in drie maanden op slechts twee dagen (belangrijke) regenval.¹⁵

Uit de begindatum van de wijnoogst (zie beneden) blijkt dat de zomer niet extreem is en zeker niet erg slecht.

AMSTERDAM GETROFFEN DOOR RAMPZALIGE BRAND

Op St.-Urbanus, donderdag 25 mei, worden de Amsterdammers opgeschrikt door een enorme brand, waarbij wel twee-derde deel van de stad in vlammen opgaat, zo wordt ons meegedeeld door Thomas a Kempis.

Vanaf de grote St.-Nicolaaskerk [Oude Kerk] is immers alles verbrand tot en met [het klooster van] de oude reguliere nonnen van onze orde [de reguliere kanunniken van de regel van St.-Augustinus], ook van de andere kant van de stad vanaf de kerk van de H. Maagd Maria [Nieuwe Kerk] is alles door vuur verteerd tot aan [het klooster van] onze reguliere broeders.¹⁶

De brand begint bij de Oude Kerk (die net als in 1421 met de naaste omgeving gespaard blijft), slaat over naar de schepen in het Damrak (de wind is blijkbaar oostelijk) en verwoest de Nieuwe Kerk, het stadhuis, twee kapellen, 14 kloosters, het Begijnhof, vier gasthuizen, de Regulierspoort, de Heilige Stede en ontelbaar veel huizen. De gigantische brand maakt in het gehele land diepe indruk, geschokt is men vooral door het verlies van de Nieuwe Kerk, gewijd aan Maria en Catharina: een prachtig gebouw met een kapellenkrans, fraaie kerkschatten en mooie gebrandschilderde ramen. Eerder werd de kerk getroffen in 1421.

De landsregering stelt de stad voor tien jaar vrij van lasten en draagt bij in de herstelkosten. In een keur herhaalt het stadsbestuur een aantal preventieve maatregelen en scherpt deze waar nodig aan. Nergens in huis mag men vuur aanleggen, tenzij onder de schoorsteen, het is verboden om brandende kaarsen aan de (houten) wanden van de woning te bevestigen en ook om vet of olie te koken. Nieuwe woningen mogen niet meer met riet gedekt worden, maar dienen van leien te worden voorzien. Stenen wanden verdienen de voorkeur boven houten wanden. Desondanks blijven er nog heel wat houten huizen in de stad staan.¹⁷

Volgens de tijdgenoot Frederik van Heiloo, kanunnik in het Regulierenklooster te *Haarlem*, wordt de stad in het volgende jaar, 1453, met wonderbaarlijke ijver hersteld en met veel weelderigere en betere openbare gebouwen opgebouwd. Doch een tweede ramp binnen een jaar ligt al op de loer.¹⁸

NOG MEER BRANDEN

Niet alleen in *Amsterdam* kraait de rode haan. 'Op Pinxtdage, op den maandach [29 mei 1452] verbrante Camen [*Kamen* bij *Dortmund*] van unglucke uppe 20 huse [op 20 huizen na].'¹⁹

Waarschijnlijk brandt deze zomer ook het stadje *Tholen* bijna geheel af.²⁰

De stad *Gent*, die in opstand is tegen Philips, wordt door een ramp getroffen als op zaterdag 12 augustus wel 200 huizen af branden, waaronder de Papestraat en bijna het gehele Nieuwland.²¹ Zelfs wordt een aantal van 300 huizen en schepen die zijn verbrand genoemd. Ook de 'capelle ten Nootgods' gaat in vlammen op. Het vuur is begonnen op Meerhem en op de Muyde.²² Philips de Goede neemt op 3 juli '52 de stad *Axel* in, de grachten zijn uitgedroogd. Bij de strijd brandt het beste deel, met kerk, hospitaal en pastorie af, de molens blijven gespaard. In 1453, drie dagen voor 20 mei (Pinksteren), keren de bewoners terug. Op Kruisdag, 14 september, en in de voorafgaande nacht branden die van *Gent* het stadje *Hulst* voor de helft plat en op zondag de 17de de rest.²³

De wijnogst begint in *Dijon* in *Bourgondië* op 15 september, Juliaanse kalender.²⁴

HAUSSE IN PEST-BRUILOFTEN

De grote sterfte aan de pest, waardoor veel mensen weduwe of weduwnaar worden, leidt tot een sterke stijging van het aantal huwelijken.

In dem vursz [zojuist genoemde] jair [1452], do waren binnen Collen [*Keulen*] brulofte nae dem vursz sterfte, van jonferen und van weduwen, van kirstmisse [25 december 1451] bis widderumb zo kirstmisse [1452], bi 400, die men mit upsatz gezalt hadde, want dae waren zomail vil wedeman [weduwnaars] und wedewen van dem sterven komen.²⁵

HET HOEKJE BIJ DE HAARD

Ooit zocht de rook van de vuurplaats zich een uitweg door een gat in het dak, doch weldra bouwt men er een speciaal stenen of met leem bekleed rookkanaal boven: de schoorsteen. Kookpot en waterketel hangen aan een 'haal' (verstelbare beugel) boven het vuur, dat men stookt met eiken- of beukenhout, houtskool of turf. Een logische, verdere stap is het opbergen van het vuur in een stenen blok in de vorm van een tafel.

Boven het haardvuur bereidt men niet alleen het eten, het is in huis tevens de voornaamste bron van warmte en licht en daarmee is de haardstede sedert onheuglijke tijden het onbetwiste middelpunt van de woning. Het 'hoekje bij de haard' wordt spreekwoordelijk. Daar maakt men het zich op lange winteravonden behaaglijk en geniet er al mijmerend of bij het luisteren naar oude vertellingen van het even boeiende als rustgevend vlammspel. En wie na een vermoeiende reis verkleumd in de herberg arriveert, zoekt zo snel mogelijk de verkwikking van de haard op. De *Ménagier de Paris* (einde 14de eeuw) gaat er van uit, dat de zorg voor de zaken buitenshuis bij de man ligt en dat de vrouw binnenshuis de scepter zwaait.

[Vaak trekt hij] door regen en wind, door sneeuw en hagel, nu eens doornat, dan weer opgedroogd, nu eens transpirerend, dan weer huiverend, slecht gevoed, slecht gehuisvest, onvoldoende verwarmd en gelegerd. Toch kan niets hem deren, want hij wordt staande gehouden door de hoop, dat zijn vrouw bij zijn thuiskomst goed voor hem zal zorgen en dat zij hem met comfort en geneugten zal omringen [...]

Uiteindelijk draait alles om de liefde, aldus de *Ménagier*; ontbreekt die, dan resteren louter plichtsgevoel en wederzijds respect uit gewoonte en dat is niet genoeg. Intussen vervullen schoorstenen en haardsteden (doordat ze goed herkenbaar zijn) een belangrijke functie bij de belastingheffing door de overheid. Historisch-demografen maken er wel gebruik van als substituut voor het aantal inwoners.

DE LAAT-MIDDELEEUWSE KEUKEN

Het woord 'keuken' hangt samen met koken en daar komt vuur aan te pas. Het haardvuur laat men, trouw aan de ordonnantie van keizer Karel de Grote (circa 800) die voorschrijft dat het nimmer mag uitdoven, 's nachts doorsmeulen. Bij de dageraad, als de haan met zijn gekraai de opgaande zon begroet (*gallicantus*, hangekraai: een tijdsaanduiding) rakelt men het op en wakkert het zo nodig aan met een blaasbalg.

In rijkeluihuizen en in kastelen met veel personeel, beschikt men in de middeleeuwen al over een echte keuken: een grote ruimte met meer dan één haardstede en met gerei als pannen en potten, ketels, spit en hakblok. Er werken verscheidene mensen, onder wie ook mannen, want het optillen van zware ketels en potten en het hakken van grote stukken vlees is geen vrouwenwerk. Na de Middeleeuwen krijgen alle huizen hun, al is het maar kleine en niet zelden zonloos-donkere, ruim-

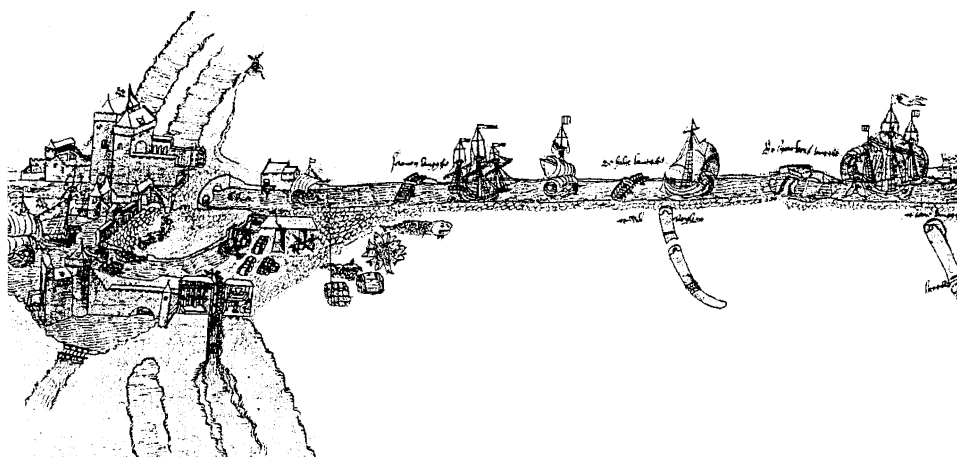
te met haardstede, waterreservoir (later pomp) en wat gereedschappen. Vanaf de 17de eeuw worden in heel *West-Europa* (met het *Nederland* van de Gouden Eeuw als voorbeeld) de wanden betegeld. Dat is mooi en gemakkelijk schoon te houden. Waar het afvalwater via een goot naar buiten stroomt (en later waar water uit de pomp omlaag drupt), legt men een grote platte steen neer om wegspoelen van de aarde te voorkomen: de drup- of gootsteen. Het afvalwater (haast alleen organisch verontreinigd) stroomt samen met het regenwater naar rivier, beek of visvijver, waar het de visstand ten goede komt.

De omstandigheid dat koken, bakken, braden, smoren, grillen, etc. geschiedt boven vuur dat zich vaak grillig gedraagt en dat voortdurende verzorging behoeft, maakt de taak van de middeleeuwse vrouw zwaar en ingewikkeld! En dit ondanks het feit dat de middeleeuwer van kindsbeen af goed met vuur heeft leren omgaan. (Dit in tegenstelling tot veel 20ste-eeuwers.) Bovendien heeft de vrouw nog wel meer te doen, zoals winkels en markten aflopen, water, brood, hout en turf halen, voorraden inspecteren en vaak ook nog de zorg voor de dieren. In de oogsttijd zijn alle handen nodig om gras, graan, vruchten (eventueel druiven) onder dak te krijgen. Verduurzamen van vlees, groenten, vruchten, noten en vlees is van levensbelang want hoe kom je zonder een flinke voorraad de winter door? Conserveren is een kunst, die iedere middeleeuwse vrouw tot in de perfectie beheerst. Ze legt groenten in, confijt vruchten, droogt kruiden en noten. En nadat op een koude (!) novemberdag het varken is geslacht, is iedereen wekenlang in de weer met inzouten en roken van vlees (hammen) en het maken van worst (dat laatste overigens bij onze oosterburen veel meer dan bij ons). De resten verwerkt men tot hoofdkaas: je gooit immers niets weg!

Hoe rook je hammen? Een week in de pekelen en dan drie maanden in een rookzak in de schoorsteen. Later ziet men de hammen en worsten aan de zolderbalken hangen vanwaar ze de hele woning doordringen met een niet mis te verstaan aroma. Bij al deze activiteiten is brede samenwerking een must; een belangrijke functie van de vele feesten is dan ook de intensivering van het saamhorigheidsgevoel. Het zijn allereerst de familiefeesten als naamdagen, doop(sel) en huwelijk. In parochiaal verband staan er twee voorop: de jaarlijkse herdenking van de kerkwijding, wanneer men tevens kermis (van 'kerkmis') houdt en het patroonsfeest: de feestdag van de lokale heilige. Beide plegen gepaard te gaan met jaarmarkten. In de wijnstreken draait in september of oktober alles om het wijnfeest.

EET-CULTUUR

Culinaire kunst maakt deel uit van de cultuur van een bepaalde periode en een bepaalde streek en hangt daardoor met tal van andere factoren samen. Als de mensen in de jaren 1315-1317 honden en kikkers eten, is dat een indicatie voor de ernst van de hongersnood. Niet omdat honden en kikkers walgelijk voedsel zouden zijn (dat zijn ze niet), maar omdat ze binnen ons cultuurpatroon niet als normaal voedsel worden beschouwd. Van wezenlijk belang is uiteraard de beschikbaarheid: wat verbouwt men zelf en wat is door handel verkrijgbaar? Zoals bekend zijn er in deze tijd nog geen aardappels, maïs, cacao en koffie en evenmin bepaalde groenten zoals andijvie, lof en tomaat. Doch de meeste van onze specerijen zijn wel bekend, ook rietsuiker, vijgen, dadels en zuidvruchten. De Spanjaard Pero Tafur ziet in 1438

Pentekening (circa 1460), waarop we de Lange Rei zien, het water dat thans binnen de stad Brugge ligt en aansluit op de vaart naar Damme, de oude zeehaven. Op de kaden veel bedrijvigheid, ook zien we een waterrad, dat op getijdenverschillen werkt.

op de markt te Brugge sinaasappels en citroenen uit Castilië. Woont men aan zee of aan rivier of beek, dan heeft men vis ter beschikking. In de Ardennen is naast forel ook wild gemakkelijk te krijgen. Door deze factoren, waaraan nog een verschil in smaak kan worden toegevoegd, is de middeleeuwse keuken een andere dan de Romeinse en verschillen deze twee 'keukens' weer van de onze.

De invloed van de Romeinse kookkunst is nog merkbaar in de vroege Middeleeuwen. De Romeinen hielden van hartig en gekruid voedsel, maar met hoofdzakelijk inheemse kruiden. En ofschoon ze veel Aziatische specerijen kenden, waren alleen witte en zwarte peper echt populair. In de Franse keuken blijven nog eeuwenlang naast Romeinse ook sterke Spaans-Arabische (Moorse) invloeden merkbaar.

De kloosterregel van de H. Benedictus, de Pater Europae (529) schrijft de monniken uitdrukkelijk het gebruik van verse groenten en fruit voor en iedere abdij heeft dan ook een flinke tuin annex boomgaard. De vele onderlinge contacten tussen de kloosters en de talrijke gasten staan er borg voor, dat regionale gewassen en kookkunst ook elders bekend worden. De kloosters hebben een grote uitstralende werking op de overige bevolking.

De middeleeuwer eet weliswaar groenten en fruit, maar een maaltijd zonder vlees vindt hij niet compleet, al blijft dat voor het gros van de bevolking vaak een vrome wens.

Op de zogenaamde onthoudingsdagen leeft men vegetarisch. Dit zijn alle vrijdagen en vigiliatedagen (vooravonden) van feesten en soms ook de woensdagen en zaterdag. Men eet dan geen vlees en vaak ook geen boter, kaas en eieren, wel vis; reuzel vervangt men door raap- of olijfolie. Op vastendagen, zoals vóór Kerstmis en van Aswoensdag tot Pasen, dient men zijn maaltijden te beperken. Door al deze voorschriften wordt de middeleeuwse keuken in de loop van het jaar beheerst door wat men een vet-mager en een vlees-vis ritme zou kunnen noemen. Daarbij kent men ook zogenaamde 'vastenspise', plantaardig voedsel dat men uiteraard het ge-

hele jaar kan gebruiken, maar dat in het bijzonder op vasten- en onthoudingsdagen ter tafel komt: noten, amandelen, vijgen, dadels, krenten en rozijnen.

Karel de Grote (circa 800) vaardigde ooit een Verordening voor de landgoederen (Capitulare de villis) uit, die als volgt begint: 'Het is onze wil, dat men in de tuinen de volgende kruiden teelt [...]' Dan volgen 70 genees- en tuinkruiden en 20 ooftsoorten, waaronder munt, duizendguldenkruid, papaver, salie, wijnruit, karwij, venkel, dille, groot kaasjeskruid, heemst, witte mosterd, echte waterkers, fenegriek, zeeajuin, rozemarijn, lavas, malrove, absint-alsem, citroenkruid, duizendblad, radijs, meloen, ui en knoflook. Bij de totstandkoming ervan hebben de Benedictijnen een groot aandeel gehad. Het moederklooster van deze orde is *Monte Cassino* in de *Apennijnen* ten zuiden van *Rome* en daardoor zijn veel van de hier genoemde gewassen mediterraan. Bij de stichting van honderden nieuwe abdijen boven de *Alpen* nemen de monniken de zaden van deze planten als vanzelfsprekend mee. Veel invloed heeft *Walahfried Strabo* (†849), abt van de Benedictijner-abdij van *Reichenau*. In het milde klimaat van het *Bodenmeer* kweekt hij in zijn kleine tuin 24 kruiden en beschrijft de teelt, verzorging en werking in een Latijns gedicht.

Al duizenden jaren kent men de heilzame werking van diverse planten en verdrijft men – om iets te noemen – pijn door op de bast van de wilg (*salix*) te kauwen; deze bevat salicylzuur, de werkzame stof van aspirine. Vanaf de 9de eeuw ontwikkelen monniken met botanische belangstelling zich tot ware experts op het gebied van de geneeskruiden. In de 12de eeuw ontpopt de beroemde heilige abdis *Hildegard van Bingen* (1098-1179; herdenking: 1998) zich als de eerste Duitse 'natuurarts'. Haar werken over kruiden worden nog steeds gelezen.

ZELDEN EEN VOLLE MAAG

Afbeeldingen van middeleeuwse schranspartijen en luxueuze feestmalen geven een valse voorstelling: ze schetsen een ideaalbeeld. Zelfs de rijken maken zo iets maar zelden mee en ze moeten sparen voor zo'n feestje. Er zijn genoeg afbeeldingen, waarop we duidelijk kunnen zien dat soberheid troef is, ook bij de beter gesitueerde burger. En schransen? Als er genoeg is, kun je beter flink wat naar binnen werken, want volgende week heb je misschien haast niets en over een maand kan er hongersnood heersen. Op deze manier tart je ook de dood: even laten zien, dat je sterker bent!

Zelfs de goeude burger eet niet elke dag vlees en 's winters of bij slecht begaanbare wegen zijn groenten schaars. Talloos velen leven voortdurend op de rand van de ondervoeding, waardoor ze bijzonder kwets-

Feestelijk maal. Uit: Spiegel menschlicher Behaltnis, Speyer 1478.

baar zijn bij epidemieën. Het voedselpakket van de middeleeuwen en de eventuele tekorten daarin aan vitamines en mineralen, vormt een interessant en nog te weinig bestudeerd onderwerp.

Over het eten van boeren, armen en marginale groeperingen weten we weinig, deze mensen schrijven niets op. Uit schaarse aanwijzingen blijkt, dat men daar de maag zo goed en kwaad als het gaat vult met pap of brij, soep, erwten en bonen, soms wat groenten en fruit en een enkele keer vlees of vis. Variatie van dag tot dag is er niet bij. Bij hongersnood teren adel en rijke burgerij op hun voorraden of kopen dure levensmiddelen, terwijl de armen honger lijden. Overigens spreken de bronnen ook herhaaldelijk over uitdelingen door kloosters en stadsbesturen van brood, boter, kaas, haring en bier onder de armen bij hongersnood, watersnood, brand en andere rampen. Velen zoeken bij voorkeur een toevlucht in de bisschopssteden. Voor kloosterlingen geldt, dat zij volgens hun regel tot gastvrijheid en hulpverlening zijn verplicht, in de noodlijdende zou Christus verscholen kunnen gaan, die ook vaak geen dak boven het hoofd had. Maar daar wordt natuurlijk ook misbruik van gemaakt; veel kloosters dreigen dan ook aan hun eigen gastvrijheid ten onder te gaan. In de loop van de 12de en 13de eeuw verbetert de voedselsituatie, waardoor de gemiddelde levensverwachting van 30 à 40 jaar opklimt naar 50 à 60 jaar. Dit mag ons niet op het verkeerde been zetten, alsof een middeleeuwer van 40 of 50 jaar een bejaarde grijsaard is. Onder gemiddelde levensverwachting verstaan we het aantal jaren dat een pasgeboren kind (gemiddeld) voor de boeg heeft. Dit aantal wordt sterk gedrukt door de hoge zuigelingensterfte: als van de pasgeborenen de helft sterft in het eerste levensjaar en de andere helft 80 jaar wordt, dan is de gemiddelde levensverwachting 40 jaar. Soms dragen in een gezin meer kinderen dezelfde (geliefde) naam om bij eventueel overlijden 'reserve' achter de hand te hebben. Contemporaine teksten en tekeningen tonen aan, dat men in de hoge en late Middeleeuwen iemand van 40 jaar beschouwt als in de kracht van zijn leven en boven 50 of 60 als bejaard. De middeleeuwer die de eerste kinderjaren gezond te boven is gekomen, kan heel goed 60 of 70, zelfs 80 jaar en ouder worden.

KOKEN, VAN KUNDE NAAR KUNST

In de keuken van de beroemde Benedictijner-abdij van *Cluny* in *Bourgondië*, gesticht in 909, wordt vanaf de 12de eeuw nijver geëxperimenteerd. Broeder-kok probeert met de weinige, aan de monniken toegestane ingrediënten toch gevarieerde maaltijden samen te stellen. De kunst daarbij is (en dit zal de roem van de Franse keuken worden) het menu zo in te richten, dat geen enkele schotel een gevoel van verzadiging geeft, maar eerder de eetlust opwekt voor de andere. Deze kunst wordt in de 14de en 15de eeuw aan het hof van de Franse Valois-koningen te *Parijs* en aan de hoven van de hertogen van *Bourgondië* in *Dijon* en *Brussel* verder ontwikkeld en welhaast tot volmaaktheid gebracht.

Daar komt in de 18de en 19de eeuw nog iets bij. Terwijl in *Engeland* de kinderen afgezonderd van de ouderen eten (onder toezicht van een kinderjuf) en zich vergenoegen met de resten van het grote-mensenmaal, is het in *Frankrijk* gebruikelijk dat de kinderen, ook de kleinste, bij de volwassenen aan tafel zitten en van alle spijzen proeven en eten. Daardoor krijgt (wat overdreven gezegd) in *Frankrijk* 'goed eten' meer de betekenis van lekker eten en in *Engeland* van 'netjes' eten.

Het karige Franse ontbijt herinnert nog aan de Middeleeuwen, als de meeste mensen een ontbijt in onze betekenis niet kennen en twee keer eten, de eerste keer in de loop van de ochtend en de tweede keer tegen de avond, waarbij de tijdstippen niet erg vast liggen. Het ontbijt komt in de 15de eeuw op in de steden. Typisch voor de Middeleeuwen is het gebruik om de gerechten (ook als het er in uitzonderlijke gevallen wel 30 zijn) tegelijkertijd op tafel te zetten. Het achtereenvolgens serveren, zoals wij het gewoon zijn, komt pas in de 19de eeuw in zwang.

KOOKBOEKEN EN RECEPTEN

Over de kookkunst in de vroege Middeleeuwen is weinig bekend. Vanaf de 14de eeuw weten we meer, er zijn kookboeken overgeleverd, zoals een Duits uit *Würzburg* (circa 1350) en twee Franse: één van de chefkok van koning Karel V (circa 1375), een ander van de *Ménagier de Paris* (circa 1393). In de 15de eeuw zijn er veel meer, ook in *Engeland*. Het oudst bekende kookboek in de *Lage Landen* is anoniem en wordt in 1510 gedrukt bij Thomas van der Noot in *Brussel*. Al deze kookboeken beschrijven vorstelijke en goed-burgerlijke keukens.

Voor tal van levensmiddelen zijn de middeleeuwen min of meer zelfvoorzienend, doch voor brood, bier en wijn is dat minder het geval. Bakovens voor brood zijn om praktische redenen en vanwege brandgevaar meestal een stedelijke voorziening. Menigeen ziet uit kostenoverwegingen af van brood en eet brij van rogge, tarwe of gerst met water. Voor het brouwen van bier zijn grote hoeveelheden brandstof en zuiver water nodig, wat de mogelijkheden van de meeste particulieren te boven gaat. Huisslacht van varkens en pluimvee is algemeen in gebruik, doch voor sommige soorten vlees moet men naar de beenhouwer (slager). Wildbraad is erg in trek en soms zien we in onze ogen minder gewone dieren als reiger, roerdomp en zwaan op de vleeschotel liggen. Vlees wordt altijd overgoten met pikante saus of bestrooid met rietsuiker. Wie nabij water woont eet veel vis; keus genoeg: (zeevis) tong, haring, makreel, zalm, rog, kabeljauw (en stokvis), paling, barbeel, tonijn, bot en schol en (zoetwatervis) brasem, karper, forel, zalm, snoek, aal, zeelt, steur en lamprei (prik of negenoog), etc. Daar vervoer van verse vis zeker in de zomer problematisch is, verduurzaamt men deze door drogen (stokvis) en zouten. Bij steden, abdijen en andere kloosters legt men speciale visvijvers aan. De stad *Parijs* heeft een soort loggers in bedrijf, die de zeevis snel vanuit *Dieppe* aanvoeren om deze bij de Hallen af te leveren. Aan vorstelijke hoven heeft men soms een ijskelder.

Veel minder groot dan in onze tijd is het aanbod van groenten en fruit. Naast minder bekende namen als hysop, vlierbloesem, kruiskruid, kornoelje en bernagie komen we ook bekende gewassen tegen zoals bieten, (knof)look, kool, spinazie, postelein, appels, peren, kersen en meloen. Maar liever dan het fruit rauw te eten, verwerkt men het in compôtes en taarten. Overigens schrijft de Limburgse priester Peter Trecpoel in 1516: 'Want jonghe luyden etten gern vruch.'

Peulvruchten zoals erwten en bonen worden gedroogd, men eet ze het gehele jaar. Noten zijn populair en ook amandelen (een steenvrucht) zijn zeer gewild; laatstgenoemde groeien in deze tijd veel verder naar het noorden, onder meer in de *Elzas* (cf. 1534/35). Sap van groene druiven wordt (soms met zout) ingekookt en onder de naam verjus (verjuys) als aromatische toevoeging gebruikt. Veelvuldig wordt gebruik gemaakt van honing. De korven staan niet alleen bij de woningen, veel imkers exploiteren bijenbomen in het bos. Soms nemen ze tientallen bomen voor hun

rekening, die ze uithollen, waarna er zich een bijenvolk in nestelt. De bomen overleven deze mishandeling op den duur niet. (Cf. 1300-1301.)

De middeleeuwer houdt van gekruid, scherp voedsel; specerijen zijn populair. Ze zijn afkomstig uit *Oost-Azië* en bereiken via de landweg de *Levant*, vanwaar ze door de Venetianen met hun scheepjes worden opgehaald. Door te handelen in weinig volumineuze, hoogwaardige producten verdient men de hoge transportkosten terug. Uiteindelijk komen de specerijen terecht op de jaarmarkten van *Champagne*, waar ze worden verhandeld tegen Vlaams laken en andere waren uit het noorden. Om welke specerijen gaat het? Allereerst om peper, gember, kaneel en cardemom, die uit de Romeinse tijd stammen. Later komen daar kruidnagels, nootmuskaat, foelie, galanga en andere bij. *Voor-Azië* voegt er nog saffraan aan toe: de donkergele meeldraden van de witte *crocus sativus*. Echte saffraan (er is ook veel valse) is goud waard; het ontbreekt niettemin in geen enkele fijne middeleeuwse keuken.

Met kruiden en specerijen is de middeleeuwse kok zeer bedreven en behalve een onwaarschijnlijk assortiment aan keukenkruiden (waarvan alles wordt gebruikt van bladeren en bloesems tot zaden en bast), kent hij ook haast alle ons bekende specerijen. Soms hoort men nog wel beweren, dat de middeleeuwer zoveel scherpe specerijen nodig heeft, omdat hij vaak bedorven vlees eet. Maar dat is onzin, zo'n bewering past in het achterhaalde beeld van de 'duistere' Middeleeuwen. Uit talrijke gegevens blijkt, dat de middeleeuwer heel goed weet wat gezond en ongezond is.

Zout gebruikt men weinig en zo ja dan wordt het pas naderhand toegevoegd (veel voedsel als vlees, vis en boter, soms groenten, is al gezouten). Men zoet met honing, met ingekookte (en daardoor zoeter geworden) wijn, met rozijnen, dadels en vijgen. In de latere Middeleeuwen gaat men, te beginnen in de betere kringen, dure rietsuiker gebruiken, die uit *Andalusie* en *Sicilië* via *Frankrijk* wordt geïmporteerd. Geen vleeschotel zonder saus en die maakt men op basis van amandelmelk (-moes) of verjus, met broodkruim als bindmiddel. Ook soep is populair en dan gebonden. Bakken en braden gebeurt met varkensvet, niet met boter. De middeleeuwse keukens, ja het hele huis, geurt naar reuzel. Eieren en kaas worden veel gegeten en bij de wat beter gesitueerden staan nogal eens ragout, vleespastei en taart op tafel.

Bekend is een recept waarin een vetgemeste haan eerst in rode wijn wordt gaar gekookt en dan wordt verdeeld, waarna men de stukken braadt en dan overgiet met een tot saus ingedikte bouillon waaraan lever, fijngestampt borstvlies en verpulverde amandelen zijn toegevoegd. Men kookt ook wel wild, bijvoorbeeld haas in eigen bloed, of in vleesbouillon of in wijn met kruiden en specerijen. De *Ménagier de Paris* geeft het recept voor een saus bestaande uit verschillende kruiden met een mengsel van gemberpoeder, kaneel, kruidnagel, cardemom en suiker.

Weinige van onze gerechten zijn nog middeleeuws, maar daaronder is wel het wentelteefje oftewel de 'armeritlere', arme ridder. De arme ridder (in melk en ei geweekt en gebakken oud brood) vormt een onderdeel van een interessant middeleeuws gerecht, de 'huenre von kriechen'. Dit is een stapeltje, bestaande uit een schijf appel, een wentelteefje en een stuk gebraden kip, dat met wat specerijen (gemberpoeder en kaneel) wordt verpakt in een pannenkoek en overgoten met een saus van wijn, honing en gember.

Melk is een drankje voor kinderen, bejaarden en zieken. Vee wordt allereerst als trek- of slachtdier gehouden en men heeft dus weinig melk. Bovendien wordt de

melk snel zuur. Een goed alternatief is amandelmelk. Deze is redelijk goed houdbaar en door het plantaardig karakter ook op onthoudingsdagen geoorloofd. Hoe maken we amandelmelk? Amandelen langdurig fijnstampen, heet water toevoegen, zeven en koken. (Zwaar werk dat veel zweetdruppeltjes en een lamme arm oplevert.) Amandelmelk vervangt melk en is haast universeel bruikbaar: als drank, in sausen, om in te koken, etc.

Hoe geeft men aan hoe lang iets moet koken? Op dezelfde wijze waarop men de duur van een aardbeving vastlegt: zoveel Onze Vaders of een langzaam gesproken Miserere. In de late Middeleeuwen heeft men vaak een zandloper gevuld met fijn zand, gemalen eierschalen, gemalen marmer of metaalstof.

Als iemand het esthetisch aspect van de maaltijd naar waarde weet te schatten, dan wel de middeleeuwse mens, gevoelig voor verrassende effecten en gefascineerd door kleuren! Hij geniet van schitterend goudbruin gebrad en van vergulde gehaktballen. Wil hij geel, dan strelen de met het peperdure saffraan gekleurde spijzen zijn oog. Een groene taart? Met verse bladgroente lukt dat wel. Maar er is meer. Zo kleurt sandelhout de spijzen bloedrood (drakenbloed) en als de keukenmeester de mediterrane plant alkanna en het korstmos rocella te hulp roept, dan zien de taarten en pasteien er schitterend rood-naar-blauw-en-violet-zwemend uit. In zulke gevallen grenst de kookkunst van de kok aan de geheime kunst van de alchimist.

De middeleeuwer is blij verrast als er een gevulde en daarna opgezette pauw (met veren en al) op tafel verschijnt of als er in een pastei een levende vogel verstopt blijkt te zitten, die ijlings de wieken neemt. Bij een chic, bourgondisch huwelijk in 1454 te *Rijssel* is men zelfs zo creatief, dat men een klein muziekgezelschap in een pastei weet te verbergen. En in *Gent* schenkt men in 1458 rode wijn uit de slurf van een kunstmatige olifant. Maar dit zijn zeer on-alledaagse stunts waarmee de rijkelui indruk maken en waarvan de arme drommels alleen maar kunnen dromen. Een typisch kenmerk van de middeleeuwse keuken is dat zoet, zuur en zout niet streng gescheiden zijn; een hartige pastei kan zoete onderdelen bevatten. Men combineert ook zonder schroom zoet met zuur en vermengt vlees en vis.

Bereiding van voedsel is arbeidsintensief en het wekt geen verbazing, dat vorstelijke personen vaak honderden mannen en vrouwen onder leiding van een keukenmeester aan de slag hebben. Gaan hooggeplaatste personen op reis (wat vaak gebeurt), dan rijden er vaak proviandwagens en een hele stoet personeel mee.

Hoe eet de middeleeuwer? Het antwoord is: met mes, lepel en vingers uit een schaal, van een bord van roggebrood, van een plankje, uit een houten of tinnen bord. Voor en vaak ook tijdens het eten wast hij de handen. De vork is in de 15de eeuw alleen nog maar in *Italië* bekend, de eerste in onze streken gebruikte modellen zijn grof met twee tanden. Een maaltijd zonder wijn is ondenkbaar, maar het gebod van de matigheid verlangt dat men deze met water aanlengt. Men behoort geluidloos en met kleine slokjes te drinken. De middeleeuwer eet zelden alleen, meestal zitten er zelfs heel wat mensen aan. Volwassenen en hoger geplaatsten hebben altijd een zitplaats, kinderen moeten vaak staan. Bij een etentje onder de blauwe hemel na afloop van de jacht, zitten de heren op bank of stoel, de knechts in het gras. Verschil moet er zijn. (Cf. de ill. in deel II.)

De tafelenoot is (vaak) tevens schotelgenoot: twee gasten eten uit één schotel en drinken uit één beker. Met een vierdelig servies kan men dus acht mensen te eten hebben. Daarbij eist de etiquette, dat men bij het eten en drinken netjes gelijk blijft, zodat beiden aan hun trekken komen. Een maaltijd is geen wedstrijd in schrokken!

WIJN, DE MEEST DEMOCRATISCHE DRANK

Reeds de Romeinen plantten wijn aan en vervolgens verbreidde deze drank zich met het Christendom over geheel Europa. De wijngrens ligt in de Middeleeuwen enkele honderden kilometers verder naar het noorden, men verbouwt wijn tot *York*, in *Groningen* (?) en tot in *Noord-Duitsland*. Steden als *Rennes*, *Caen*, *Beauvais* en *Rijsel* (*Lille*) liggen temidden van wijngaarden, *Brabant* heet een land van wijngaarden en ook tegen de warme dalwanden van de *Maas* en haar zijrivieren rond *Luik* groeit veel wijn. (cf. 1415-1416).

Iedere middeleeuwer zegt het Aldebrandino van Siena na:

Wie met mate wijn drinkt, volgens de eisen en mogelijkheden van de natuur en naar de zeden, streken en jaargetijden, hem schenkt [de wijn] goed bloed, een goede kleur en een goede smaak. [De wijn] versterkt alle deugden van het lichaam en maakt de mensen gelukkig, goedmoedig en welbespraakt.

Wijn is, afgezien van water, de meest democratische drank. Iedereen drinkt wijn: van vagant tot keizer en van kapelaan tot paus. Maar ze drinken niet allemaal dezelfde kwaliteit, bij de arme boeren is het vaak niet meer dan een soort dunne azijn, piquette. Wat heeft de middeleeuwer nog meer te drinken? Rauw water? Dat is alleen veilig uit bronnen en putten. Bier? Bij uitstek veilig en na vervanging van gael of kruiden (gruut) door hop (cf. hoppenbrouwer) goed houdbaar. Er valt weinig te kiezen: vruchtensappen, amandelmelk, mede. Laatstgenoemde drank maakt men uit gegiste honing met kruiden en aangelengd met 12 delen water.

De middeleeuwse dorst is enorm en wordt wel als 'an oceanic thirst' aangeduid. Dit is een gevolg van de combinatie van zwaar lichamelijk werk, sterk gezouten voedsel (spek, vlees, boter, etc.) en veelvuldig warm, droog weer. Het verbruik van wijn (en bier) is zelden minder dan één en meestal meer dan twee liter per persoon per dag, oud en jong inbegrepen.

Opmerkelijk is, dat herhaaldelijk boeren tijdens de oogst bij heet weer een zonnesteek of een hartaanval oplopen, mogelijk door vochtgebrek.

In de loop van de 14de eeuw treft men op de aristocratische en burgerlijke tafels van haast heel *Europa* wijn aan uit *Bordeaux* en *Bourgondië*: witte en rode wijnen en rosé, claret. De Bourgondische hertogen beweren de beste wijn van de gehele christenheid binnen hun grenzen te verbouwen. Uit een oogpunt van conservering en volgens de smaak van de tijd wordt de wijn jong (veelal in het eerste jaar) gedronken. Soms zoet en/of kruidt men de wijn (denk aan vermouthe) en spreekt men van hypocras naar de beroemde Griekse arts Hippócrates, doch men importeert ook wel zoete wijnen uit *Kreta*, *Tyros* en *Cyprus*. In hogere kringen pleegt men witte wijn te drinken, terwijl de handwerkers donkere 'voedzame' wijn prefereren. Witte wijn heeft een 'jeugdige' imago, rode wijn is goed voor oudjes omdat ze de melancholie verdrijft. Dronkenschap komt door het ontbreken van 'sterke drank' weinig voor en dat veel middeleeuwers voortdurend in een heel lichte roes verkeren, stoort niemand. En dat druivenschillen (en dus rode wijn) flavonoïden bevatten, die preventief zijn tegen kanker en hart- en vaatziekten zal pas veel later blijken.

Van enige zorg voor een bepaalde harmonie tussen wijn en spijzen (vlees, kaas) is niets te merken. De *Ménagier de Paris* geeft wel aanwijzingen voor het bewaren en behandelen van wijn.²⁶

Opm.

- Volgens de Nederlandse bouwhoutchronologie is de waarde van de geïndexeerde jaar-ringbreedte in 1452 laag. Zie bijlage 12.
- 1 Zie de vorige beschrijving.
 - 2 Zandvliet, *Luik*, 474.
 - 3 Ibidem.
 - 4 Rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 16, RAG Arnhem.
 - 5 Keukenboek, H.A. 446, f. 64, RAG Arnhem.
 - 6 Ibidem. Ook: rekening tol *Lobith*, H.A. 738, f. 37, 40, RAG Arnhem.
 - 7 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 14^v, 15^v, RAG Arnhem.
 - 8 Annotations sur les années 1401 à 1506, *Luik*, 247.
 - 9 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 15^v, RAG Arnhem.
 - 10 Rekening tol *Lobith*, H.A. 737, 738, RAG Arnhem.
 - 11 Stadsrekeningen *Arnhem*, rekening 1451/52, O.A. 1245, f. 62, rekening 1452/53, O.A. 1245, f. 24, 24^v, 53^v, GA Arnhem.
 - 12 Rekening landrentmeester, H.A. 274, f. 16, RAG Arnhem.
 - 13 Herman Pleij (1988) 57, 62.
 - 14 Stadsrekeningen *Arnhem*, rekening 1452/53, O.A. 1245, f. 55^v, GA Arnhem.
 - 15 Met dank aan de heer J.H. Smits, archivaris van de gemeente Axel. Zijn bron is de Chronycke van Vlaenderen.
 - 16 Thomas a Kempis, Agnietenberg, *Zwolle*, 428, 429. Als datum van de brand noemt de lit. ook 24 mei.
 - 17 H.F. Wijnman, hist.inl. J.H. van den Hoek Ostende, Historische Gids van Amsterdam (Amsterdam 1974) 49, 55. Verder: M.G. de Boer, Een wandeling door Oud-Amsterdam, 1544 (Amsterdam 1952) 54, 67. Hier lezen we dat drie-kwart van de stad is verwoest.
 - 18 J.C. Pool, Frederik van Heiloo en zijn schriften (Amsterdam 1866, diss.) 164, 166.
 - 19 Kerkhörde, *Dortmund*, 120.
 - 20 P.G. Bins, Prisma Toeristengids Zeeland, Brabant, Limburg (Utrecht 1972²) 343.
 - 21 Dagboek van *Gent* van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515, ed. V. Fris, M.V.B., 4e reeks, no. 12 (Gent 1904), II 82 en voetnoot.
 - 22 Memorieboek, *Gent*, I 238, 239.
 - 23 Kroniek van *Axel* en omgeving, tot 1525, in uittreksels uit een handschrift van Jacob de Hont. Inl., aantek. en ed. door A. de Mul en (vertalingen) B.A.Th.M. Truffino, in: Jaarboek 1939/40 van de Oudh.kundige Kring 'De Vier Ambachten' Hulst, 35-244. De aantekeningen zijn van twee Axelse priesters, Anthonius Stalin (1430-1475) en Jacob de Hont (1510-1525). Ik citeer deze belangrijke bron als (Jacob) de Hont. In casu 81, 87, 189, 196.
 - 24 Bijlage 11.
 - 25 Koelhoff, *Keulen*, 796.
 - 26 De grote lijnen ontleen ik aan Johanna Maria van Winter, Van Soeter Cokene, 52 recepten uit de romeinse en middeleeuwse keuken (Bussum 1971) 11-30 en passim. Ook Van Soeter Cokene, art. van dezelfde schrijfster in Spiegel Historiae, febr. 1967, 2de jg. nr.2, 123, 124. Een aantal details over soorten voedsel en over wijn komen uit een recente studie over de Franse en Italiaanse keuken door Odile Redon, Françoise Sabban en Silvano Serventi, La Gastronomie au Moyen Age, 150 recettes de France et

d'Italie (Paris, ed. Stock 1991, Duitse vert. Frankfurt/M.1993). Enkele aanvullingen uit Otto Borst, *Alltagsleben im Mittelalter* (Frankfurt/M. 1983) 233-266 en uit Anne Scheepmaker en Henk Noy, *A la carte, De spijskaart van de Europese keukens verklaard* (Haarlem [1996]). Zie ook bij Eileen Power, *Medieval People*, (Penguin, Harmondsworth 1963) hierin hs over de *Ménagier de Paris*. (Ook in Ned. vert. als *Het dagelijks leven in de Middeleeuwen*, div. drukken.) Zie voor het kookboek van Thomas van der Noot (1510): Annie van 't Veer, *Oud-Hollands kookboek* (Utrecht 1983³) 15 vlg., 86 vlg., passim. Hier worden ook andere oude kookboeken besproken. Zie voor geneeskruiden Peter Schmidsberger, Thieme's boek van de geneeskruiden (Zutphen 1981, vert. en bew. van J. Bolman, *Knaurs Buch der Heilpflanzen*, München 1980) 55, 56. De opm. over eten van fruit staat in de *Chronijk der Landen van Overmaas* (Trekpoel), *Bilzen bij Maastricht*, 182. Verband met ziekten, diverse media, 1996, '97. De term 'an oceanic thirst' bij B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (Utrecht 1987⁶) 94.

1452-1453

winter: koud

zomer: koel

NIEUWE RAMP TREFT AMSTERDAM

Medio oktober 1452 steekt er een zware storm op die veel schade aanricht onder de schepen en die een stormvloed veroorzaakt in het *Zuiderzeegebied*. De stad *Amsterdam* wordt voor de tweede keer in 1452 door een ramp getroffen. De schade door de storm is haast even groot als die door de brand. Er gaan namelijk zoveel grote schepen ten onder en ook worden er met kostbaarheden en al door de Denen geqaapt, dat de eigenaars failliet zouden zijn gegaan, als ze niet zo rijk waren geweest. Want ondanks deze schade zenden ze het volgend jaar 200 schepen uit.¹

STORMVLOED IN ZUIDERZEEGEBIED

Te *Kampen* is het volgens secretaris Jacob Byndop op 16 oktober hoog water² en op of omstreeks de 20ste van de maand breekt door de hoge stand van het *IJ* de *Spaarndammerdijk*, waardoor het noorden van *Rijnland* blank komt te staan.³ Waarschijnlijk loopt bij deze vloed de *Westfriese Zeedijk* averij op⁴ en op andere plaatsen breken zelfs dijken. Juist in de tweede oktober-decade zijn Gillis de Cabotre, procureur-generaal en Cornelis Baroen op reis naar *Hoorn* en *Amsterdam* om daar enkele geschillen te beslechten. Op de 10de oktober 1452 zijn ze in *Hoorn*, de reis duurt veel langer dan in de bedoeling lag.

In welke Reyse [...] uitgeweest hebben onder vaeren merren ende keeren XIII. dagen mits dat zij van groten onweder van storm van winde ende groten last van water so die dijcken tot veel steden [op veel plaatsen] ingebroken waeren wel zes dagen so tot Hoirn [*Hoorn*] so tot *Amsterdam* verwedert lagen ende biden water noch te lande niet vaeren en mochten.

Gillis komt op 22 oktober terug in *Den Haag*.⁵

In *Roermond* is in de herfst van 1452 sprake van grote sterfte (pest?).⁶

In *Arnhem* brandt het (waarschijnlijk medio november 1452) in de Spankermansstege. De gezellen die hebben helpen blussen krijgen op vrijdag na Martini, 17 november, een vat keutebier. Later worden nog andere kosten betaald, zoals het terugbrengen van ladders en brandhaken in het raadhuis.⁷

WINTER IS WELISWAAR VROEG, MAAR NIET STRENG

Reeds in november is het gaan winteren. De burggraaf van *Hattem* rijdt op de 14de naar *Lobith* en overnacht daar, op de terugweg is hij evenwel genoodzaakt twee nachten in *Arnhem* te verblijven want, zoals hij schrijft, 'ic van snees wege nyet rijden en konde'.⁸ Als deze burggraaf er op 3 december niet te paard op uit kan en op de 17de wel, is winterweer (sneeuw) mogelijkwijs spelbreker geweest.⁹ De zwanen van de hertog van *Gelre* komen op 12 december in *Geldern* aan en blijven er een week¹⁰ (om bijgevoerd te worden; over vorst wordt niet gesproken).

Te *Frankfurt* ligt de *Main* bedekt met ijs van St.-Catharina tot St.-Agnes, 25 november tot 21 januari; daarop volgen ijsgang en wateroverlast met schade aan de brug.¹¹

In *Magdeburg* bevrozen veel bomen en wijngaarden.¹² Ook in *Engeland* vriest het enige tijd hard, verder is er sprake van sneeuw.¹³

Volgens Cornelis Zandvliet is de winter van 1452-1453(?) te *Luik* erg nat en haast vorstloos.¹⁴ Het laatste is (als het jaar juist is) wat overdreven, zoals blijkt uit andere bronnen.

In het rivierengebied vriest het hard op 4 en op 18 februari; op 18 en 19 februari is er ijsgang in de *Maas* en *Rijn*, varen is moeilijk.¹⁵ Aan de tol te *Lobith* is na 25 januari (de dagen daarvoor zijn onbekend) geen spoor van winterweer te vinden, de scheepvaart verloopt onbelemmerd.¹⁶ Het opperwater is enige tijd hoog geweest, wellicht in februari na afloop van het winterweer. In de *Lopikerwaard* staat de *Lekdijk* twee keer op doorbreken, zodat men een beroep op het dijkleger moet doen. Maar ook later in de lente heeft men met hoog water te kampen.¹⁷

APRIL EN MEI ZIJN KOUD EN NAT MET OVERSTROMINGEN

Te *Zutphen* staat de *IJssel* van circa 22 april tot 19 mei hoog.¹⁸ In *Lotharingen* is de lente erg laat, want pas begin mei beginnen kers, pruim en amandel te bloeien en eind mei staan pruim en peer in bloei, maar men ziet nauwelijks kers en druif. Op 15 mei zetten de *Moezel* en de *Saille* in de stad *Metz* het eiland voor de bruggen geheel onder water. Er is veel schade ook in de omgeving.¹⁹

ZOMER IS ONGUNSTIG (1453)

Omstreeks 1 juni bedreigt de sterk gewassen *Lek* voor de tweede keer dit jaar de *Lopikerwaard*. Het is niet denkbeeldig dat er – zoals latere auteurs schrijven – in deze tijd overstromingen optreden langs de *Lek* en de *Maas*, maar harde bewijzen ontbreken.²⁰

In de stadsrekeningen van *Arnhem* wordt alleen gesproken over hoog water in juni. Op zaterdag 23 juni, St.-Jansavond, wordt een betaling gedaan omdat een man sinds de vorige rekening van zaterdag na Bonifatius, 9 juni, 84 karren zand heeft gevoerd naar de Rijnpoort 'want men geen Ryn sant en mocht krigen om des groten waters will'.²¹

Ook in de *Elzas* komen overstromingen voor. Uit *Thann* vernemen we, dat veel wo-

ningen, molens en bruggen zijn vernield. Andere overstromingsberichten komen uit *Thüringen*.²²

Volgens Thomas a Kempis (Agnietenberg, *Zwolle*) is het na medio juni en rond St.-Jan, 24 juni, erg koud met dag en nacht noordelijke winden. In verscheidene steden en dorpen worden de mensen ziek, zoals ook veel broeders (in het klooster) die op de velden hard in de oogst werken. Zij zijn verkouden met pijn in keel en borst en kunnen nauwelijks spreken en eten. Sommigen knappen op door dikkere kleren aan te trekken en zich te onthouden van spijs en koude dranken, anderen zijn na twee of drie dagen uitgeput.²³

Van circa 1 tot 7 juli en van 5 tot 11 augustus evenwel staat de *Berkel* in *Zutphen* laag, wat op droogte in *Westfalen* wijst. In genoemde augustusweek heerst bovendien windstilte.²⁴

Na Assumptio, 15 augustus, vallen er zware regens en het gevolg is wateroverlast. Veel gewassen gaan te gronde. Ook het klooster Agnietenberg lijdt grote schade (*Zwolle*).²⁵

Geen wonder dat de *Maas* hoog is van circa 19 augustus tot begin september. Rond *Den Bosch* zijn waarschijnlijk overstromingen.²⁶

DE STAD GENT BUIGT HET HOOFD

De stad *Gent* is sedert '51 in opstand tegen hertog Philips de Goede, terwijl de andere steden een afwachtende houding aannemen. Na een oorlog van twee jaar en nadat talrijke dorpen en pachthoeven in de omgeving zijn verwoest, heeft op 23 juli 1453 de beslissende slag plaats. Bij *Gavere* aan de *Schelde* ten zuiden van *Gent* worden de Gentenaars vernietigend verslagen door Philips, 15.000 mannen blijven op het slagveld achter.

De wijnoogst begint te *Dijon* in *Bourgondië* op 28 september, Juliaanse kalender, wat erg laat is.²⁷ In *Luik* wordt gesproken over een slecht wijnjaar, de oogst begint daar laat, en wel rond St.-Maarten, 11 november 1453. De wijn is zuur.²⁸

DE VAL VAN CONSTANTINOPEL

Het onvoorstelbare is gebeurd!

Gevoelens van verbijstering en angst bevangen miljoenen Europeanen bij het horen van het bericht dat de duizendjarige hoofdstad van het *Oost-Romeinse Rijk*, het legendarische *Byzantium*, later *Constantinopel* geheten, is gevallen.

Constantinopel aan de *Bosporus* is de grootste stad in het oostelijke bekken van de *Middellandse Zee* en wordt algemeen als onneembaar beschouwd. In mei 1453 evenwel veroveren de Osmaanse Turken deze stad en op vrijdag de 29ste houdt sultan Mohammed II er zijn plechtige intocht. De tijdgenoot Koelhoff, boekdrukker in *Keulen*, is geschokt als hij het volgende aan het papier toevertrouwd:

In dem vursz [zojuist genoemde] jair [1453], naedem as der Turke vil koninkriche und lande der cristenheit afgewonnen hadde up ginsit meirs, so zoich he ouch dairnae in Greikenlant [*Griekenland*] und besonder vur die groisse keizerliche stat *Constantinopel* genoempt, und gewan die mit sturme.

Koelhoff is ook verontwaardigd, want: 'dae wurden vil minschen ermort ind erslagen, vil unsprechlicher unzucht ind schande angedain frauwen und jonferen.'²⁹